

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Надія Шип

Наукова еволюція
Василя Данилевича
в часі та українському просторі
(кінець XIX – 30-ті роки XX століття)

Київ 2023

УДК 90.1(477)''189/193'':929Данилевич

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук, член-кореспондент
НАН України

РЕЦЕНЗЕНТИ

М.Г. Палієнко, доктор історичних наук

О.П. Степченко, кандидат історичних наук

Затверджено до друку Вченою радою

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
протокол № 1 від 16 січня 2023 року

ISBN 978-617-14-0061-0 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0062-7 (електронне видання)

Шип Н. А. Наукова еволюція Василя Данилевича в часі та українському просторі (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Монографія / відп. ред. Л. А. Дубровіна; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2023. 220 с.

На основі історіографічних публікацій і рукописних джерел комплексно досліджено життєвий та науково-педагогічний шлях українського історика, археолога, археографа, нумізмата, музеєзнавця, етнографа і громадського діяча Василя Данилевича – одного з послідовних учнів історичної школи В. Антоновича; відтворено організаторську діяльність, проаналізовано лекційні курси, що викладалися ним у Київському університеті св. Володимира, Харківському університеті та жіночих гімназіях, на Київських Вищих Жіночих Курсах, у Варшавському університеті в Ростові-на-Дону, його ставлення до тогочасних суспільно-політичних подій; схарактеризовано працю у Всеукраїнській академії наук, на Науково-дослідній кафедрі історії України М. Грушевського та у зреформованих вищих навчальних закладах України 1920–1930-х років.

Дослідження розраховане на науковців, а також на тих, хто цікавиться роллю особи в історичному процесі, зокрема в науково-педагогічній та суспільно-політичній сферах.

© Н.А. Шип, 2023

© Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2023

© О.С. Боляк, іменний покажчик, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Nadiya Shyp

**Scientific evolution
of VASYL DANYLEVYCH
in time and Ukrainian space**
(end of the 19th – 30s of the 20th century)

Kyiv 2023

UDC 90.1(477)"189/193":929Данилевич

EXECUTIVE EDITOR

L.A. Dubrovina, Dr. Habil. in History, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of Ukraine

REVIEWERS

M.H. Paliyenko, Dr. Habil. in History

O.P. Stepchenko, Ph. D. in History

Approved for publication by the Academic Council
of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
protocol No. 1 dated January 16, 2023

ISBN 978-617-14-0061-0 (print edition)

ISBN 978-617-14-0062-7 (electronic edition)

Shyp N. A. Scientific evolution of Vasyl Danylevych in time and Ukrainian space (end of the 19th – 30s of the 20th century). Monograph / resp. ed. L. A. Dubrovina; V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv, 2023. 220 p.

The life and scientific-pedagogical path of the Ukrainian historian, archaeologist, archeographer, numismatist, museologist, ethnographer and public figure Vasyl Danylevych – one of the successive students of the historical school of V. Antonovych, was comprehensively researched on the basis of historiographical publications and manuscript sources; organizational activity was reproduced, lecture courses taught by him at the Kyiv University of St. Volodymyr, Kharkiv University and women's gymnasiums, Kyiv Higher Women's Courses, Warsaw University in Rostov-on-Don, his attitude to then social and political events were analyzed; work at the All-Ukrainian Academy of Sciences, at the Research Department of the History of Ukraine of M. Hrushevskyi and reformed higher educational institutions of Ukraine in the 1920s and 1930s is characterized.

The study is intended for scientists, as well as those who are interested in the role of the individual in the historical process, in particular in the scientific-pedagogical and social-political spheres.

© N.A. Shyp, 2023

© V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2023

© O.S. Boliak, name index, 2023

Зміст

Вступ	7
Ім'я Данилевича в історіографії	12
Розділ 1	
Навчання й становлення В. Данилевича як педагога і вченого	20
Студентські роки в Київському університеті св. Володимира. Історична школа В. Антоновича та його учні	20
Початок наукової кар'єри та викладацька діяльність В. Данилевича (1896–1900)	30
Висновки до розділу 1	38
Розділ 2	
Бурхливий харківський період (1901–1907)	40
Викладання в Харківському університеті та жіночих гімназіях	40
Наукова діяльність	46
Висновки до розділу 2	70
Розділ 3	
Десятиліття суворих випробувань (1907–1917)	71
Данилевич – приват-доцент університету св. Володимира (1907–1915)	71
Науково-педагогічна й організаторська діяльність на Київських Вищих Жіночих Курсах	82
Данилевич поза межами батьківщини: приват-доцент Варшавського університету в Ростові-на-Дону і громадсько-політичний діяч (1915–1917)	108
Висновки до розділу 3	117
Розділ 4	
Самовіддана праця професора Данилевича на користь України (1918–1936)	120
Участь В. Данилевича в розбудові академічної науки та співробітництво з Науково-дослідною кафедрою історії України М. Грушевського	120
Професор Данилевич у зреформованих вищих навчальних закладах Києва	142
Висновки до розділу 4	163
Заключення	165
Список літератури	175
Фотодокументи	181
Іменний покажчик	209

B. Dornesbur

(1872-1936)

ВСТУП

У сучасній соціогуманітаристиці помітно актуалізуються біографічні студії, що дозволяють висвітлювати різноманітні аспекти буття людини. Будь-чия індивідуальна біографія вплетена в історичний контекст, і навпаки – безлика історія – це оповідь ні про що (можливо, про географію, природу), але ж історію «пишуть» люди. Серед них є такі, що посідають вагоме місце у відповідному сегменті суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного процесу, в т. ч. соціогуманітарних наук. З різних дефініцій поняття «біографія», на наш погляд, прийнятним є її тлумачення як життєпису інтелектуального й духовного розвитку людини на основі фактів і документів у зв'язку з умовами конкретної доби. Серед термінологічних визначень цієї галузі історичного знання є такі: біографія, біографіка, біографістика, біографічний жанр, біографічні дослідження тощо. Біографістика пов'язана з іншими спеціальними історичними дисциплінами та історичними галузями. У даному разі – з регіональною історією, суспільно-політичними процесами, розвитком вищої освіти і науки в Україні кінця XIX –

30-х років ХХ ст. В історичній біографії застосовується методика лінійно-хронологічного опису подій зі з'ясуванням їхнього впливу на формування ідейних орієнтирів людини. Вона чутливо реагує на суспільні колізії, ідеологічні парадигми, виробляє власну позицію, що зумовлює її життєвий шлях та роль в історико-культурному процесі. Кожен історичний діяч є продуктом своєї доби, помноженим на індивідуальні творчі здібності, що пов'язані з об'єктивними та суб'єктивними обставинами. Отже, розгляд його життєвого шляху передбачає комплексний підхід, тобто врахування всіх вищезазначених компонентів. В.С. Чишко, який стояв біля витоків сучасної вітчизняної біографістики, застерігав від тенденційності, політизації і спрощення в оцінках суспільних процесів та історичних персонажів, що є їхніми генераторами. Поділяємо його думку стосовно методологічної парадигми біографічних досліджень. Її складають основоположні принципи історичної науки, у т. ч. встановлення автентичності біографічних даних, усебічний аналіз фактів, їх інтерпретація та реконструкція життя й діяльності досліджуваних осіб (історики переважно називають їх діячами, літератори – особистостями; у філософській практиці «особи» й «особистості» мають власне тлумачення). Вивчення їхньої біографії на тлі епохи, внеску в розвиток певної галузі суспільного буття сприяє збереженню інтелектуального і творчого потенціалу нації. Воно має не лише пізнавальне, а й духовно-моральне значення, зокрема у процесі формування історичної пам'яті. Історико-біографічний жанр у літературі відомий ще з античних часів. Перманентно інтерес до нього змінювався, але стабільно зацікавленість життєписами триває від ХІХ ст. до наших днів з певними видозмінами в теоретико-методологічних під-

ходах. Чільне місце в пошуках і систематизації джерел, у т. ч. біографічних, посідає діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, створеної 1843 р. у Києві, яка тривала до 1921 р. У вітчизняну біографістику вагомий внесок зробив М. Костомаров, який є автором чималої кількості нарисів про історичних діячів України: І. Виговського, І. Мазепу, П. Могилу, Б. Хмельницького та інших. Подібними дослідженнями переймалися наукові товариства: Товариство імені Т. Шевченка у Львові (1873, з 1892 р. – НТШ), Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті (ухвалено статут у 1872 р., розпочало роботу в 1873 р.), Харківське Історико-філологічне товариство (1876), журнал «Киевская Старина». Існувала практика складання біографічних збірників у різних губерніях, біографічними дослідженнями займалися також працівники створеної 1918 р. Української академії наук. На жаль, підготовлені ними два томи Біографічного словника були вилучені з друкарні (ймовірно, через цензурні обмеження). У сучасній Україні ця галузь історичного знання успішно розвивається, про що свідчать видані біобібліографічні словники й довідники.

Варто зазначити, що в історіографії склалася добра традиція відзначати ювілеї та важливі дати і знакові події в житті діячів науки, культури та суспільства в цілому. Це є нагадуванням про них, і пам'яттю, і пошаною, і виявленням певного досвіду, й відзначенням внеску до загальної скарбниці історії. При цьому в біографіях таких особистостей можуть відкриватися досі маловідомі аспекти минулого, оскільки вони несуть у собі спадщину певного соціуму як цілісної соціальної системи. Тому вчені-суспільствознавці розглядають історичних діячів у контексті конкретної доби, що так чи інакше

впливала на них. З іншого боку, дослідник працює у своєму просторі та часі, відчуваючи залежність від нього. Розв'язання даної діалектичної суперечності можливе за умови дотримання методологічних принципів наукового пізнання: об'єктивності, історизму, термінологічної відповідності, неупередженості, дотримання законів логіки, добору якомога більшої кількості фактів тощо. Історична біографія передбачає опис життя конкретної особи в усій його повноті. Прогалина у висвітленні життєдіяльності істориків, творчий період яких припадав на першу третину ХХ ст., залишається донині. Одним з них є український історик, археолог, музеєзнавець, нумізмат Василь Юхимович Данилевич, на інтелектуальній біографії якого зосереджена наша увага. До речі, він і сам удавався до біографічних студій, написавши кілька статей про представників київської науково-освітньої історичної школи та її засновника – В. Антоновича. Пропонований нарис належить до історико-біографічного жанру (не в академічному розумінні) наукової літератури. У ньому поєднано основні складові процесу розвитку науки й освіти в Україні та скромний внесок Василя Юхимовича в його перебіг. Подібні дослідження збагачують інформаційний простір і персоніфікують історію, адже базуються на різноманітних джерелах: автобіографіях, мемуарах, наукових творах, лекційних курсах, публічних виступах, листуванні та ін. Саме вони забезпечують наукове підґрунтя для комплексного аналізу постаті В. Данилевича. У них зафіксовані кульмінаційні моменти його життєдіяльності. Біографія є історичною, якщо розглядається в історичному контексті. У даному разі науковий інтерес до постаті В. Данилевича посилюється тим, що він жив і діяв у період двох соціально-економічних формацій з різними ідеологія-

ми, а в історичній науці домінував позитивізм, на зміну якому згодом прийшов філософський матеріалізм. *(Позитивізм на зламі століть поступово трансформувалася у сцієнтизм – науковий світогляд, за яким суспільні науки визнаються справжніми, якщо вони дещо суворіше інтерпретують науковий метод, ніж природничі науки, що акцентують на емпіриці)*. Як мовиться, час іде і погляди змінюються, тому у справжній незаангажованій історичній науці неможе відкидати, ігнорувати праці вчених, які в той час були носіями соціал-демократичних поглядів, у т. ч. В. Данилевича. Отже, прагнемо відтворити різнобічні наукові інтереси та професійну спроможність Василя Юхимовича як одного з представників історичної школи В. Антоновича, його персональний внесок у розвиток регіональної історії та археології України, викладацьку діяльність, участь у становленні академічної науки та музейної справи в Україні, показати його інтелектуальну еволюцію, що відбувалася разом зі зміною ідеологічних та методологічних парадигм у тогочасній науці.

11

Монографія готувалась у незвичних умовах тимчасового перебування авторки за кордоном через агресію РФ щодо України, розпочату 24.02.2022 р.

Щира подяка кваліфікованим фахівцям, які допомагали моєму становленню в науці, зокрема Ф.П. Шевченку, а також співробітникам Інституту історії України НАН України та Інституту рукопису НБУВ, разом з якими своєю працею ми сприяємо піднесенню історичної свідомості наших співвітчизників, що йде на користь Україні.

Надія Шип

Данилевичезнавство достатньою мірою присутнє у вітчизняній історіографії. Біографічні відомості та окремі сюжети про науково-педагогічну діяльність Василя Юхимовича містяться в біобібліографічних і довідкових виданнях¹. Його науковий доробок вивчають вітчизняні та зарубіжні вчені. До початку 90-х років українську історіографію було прийнято поділяти на дореволюційну і радянську, зарубіжну переважно йменували буржуазною, націоналістичною; сучасна наука нівелює рубіж 1917 р., а зарубіжна історіографія сприймається безапеляційно, крім того, російська та українська дрейфують у різні боки в поглядах на минуле, сучасне і майбутнє двох слов'янських етносів. Стосовно В. Данилевича не існує узагальнюючого дослідження, хоча певною

¹ Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического общества // Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.) / под ред. П.С. Уварова. Москва, 1915. Т. II. С. 102; **Историко-филологический факультет** Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. Репринт. изд. Харьков : Изд-во САГА, 2007. 45, 168, 390, XII с., 15 с., портр., 46 с.; Гарбар Л.В. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліограф. словника. Київ : НБУВ, 2017. 616 с.; Бібліографічний збірник. Харків, 1930. С. 44, 48, 52, 63, 119; Рубинштейн Н.Л. Русская историография. Москва, 1941. С. 509; Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ: Наук. думка, 2004. С. 25; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Київ, 2005. Ч. I. 351 с.; Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2018. 742 с.; Енциклопедія сучасної України. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. Т. 7. 708 с.

мірою дану лакуну заповнює А. Гомоляко. У його монографії, крім педагогічної та організаційної діяльності, коротко схарактеризовано наукові праці та відданість В. Данилевича обраній професії, відтворено колізії тогочасного суспільного життя, частково змальовано політичну атмосферу, що доповнює характеристику вченого². У ній також зосереджено увагу на здобутках В. Данилевича в галузі історії та частково археології, але недостатньо висвітлений вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на еволюцію наукових поглядів та ідеологічні орієнтири в конкретний історичний період. У згаданій монографії трапляються неточності та смислові або дослівні повтори (с. 32, 33, 68, при тому на с. 33 згадано Олександрійську гімназію, а на с. 68 – Олександрівську гімназію; на с. 37 зазначено: Університетський статут 1864 р., але були статuti 1804, 1835, 1863 та 1884 рр.). На нашу думку, подібні огріхи спричинені тим, що у структурі монографії є біографічна частина, а потім у сюжетах про науково-педагогічну діяльність доводилося дещо повторювати.

Наразі варто зазначити, що ім'я В. Данилевича частіше згадується в дослідженнях, пов'язаних з історичною школою В. Антоновича. Так, інформативно насиченим, з широким використанням документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) є дослідження С.І. Михальченка про «київську школу» в російській історіографії³. (Здається, що в назві, можливо не навмисно,

² Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича : монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2013. 164 с.

³ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). Брянск: Прометей, 1997. 228 с.

присутнє зазіхання на самостійність української історичної науки). Автор простежує відмежування адептів цієї школи від вузько краєзнавчого підходу до вивчення історії Південно-Західної Русі (України) удільно-вічової доби, базуючись на територіальному принципі та позитивістській методології. В. Данилевичу – об'єкту нашого дослідження – С. Михальченко присвятив низку сюжетів, де характеризується його науковий доробок. Він завершує свій допис зазначенням, що В. Данилевич співпрацював з Українською Академією Наук (УАН–ВУАН), єдиною його опублікованою великою працею є монографія про Полоцьку землю, ще є низка статей, нотатки, рецензії (50 найменувань за списком 1919 р.). (На сьогодні, за результатами нових досліджень, цей список подвоєний). Водночас різнобічна діяльність ученого у стінах Академії не висвітлена. Комплексний аналіз київської історичної школи, одним із представників якої є В. Данилевич, здійснив О. Кіян¹. Ним визначено дискусійні питання, зроблено обґрунтовані висновки на основі масивної джерельної бази. Його дослідження формує науковий погляд на методологічні проблеми історичної науки у другій половині ХІХ ст. Безпосередньо В. Данилевичу присвятив короткий огляд його внеску у вивчення історії Слобожанщини В. Маслійчук. Автор цілком слушно зосередив увагу на нереалізованості деяких історико-археографічних проектів, життєвих колізіях та зовнішніх факторах, що їх спричинили². Цей же автор ширше розкрив роль В. Данилевича у вивченні згаданого регіону, що знаходиться на перехресті культур.

¹ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ: [Б. в.], 2005. 492 с.

² Маслійчук В. В.Ю. Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина. 2004. № 1. С. 163–168.

У різноплановому за тематикою дослідженні В. Маслійчука на потужній історіографічній та джерельній базі проаналізовано міжетнічні та міжкультурні російсько-українські взаємини XVII–XVIII ст., історію українських козацьких старшин і модернізаційні реформи у слобідських полках. Автор широко використовує результати досліджень даного регіону І. Квіткою та В. Данилевичем. Він цілком виправдано вважає В. Данилевича «найкращим археографом і знавцем документів з історії Слобожанщини» та підкреслює його внесок у дослідження генеалогії полковників Г. Кондратьєва та І. Сірка³. Наприкінці книги (автор назвав її збірником) розміщене Резюме, яке по суті є описом структури з короткою характеристикою змісту розділів. На жаль, відсутні загальні висновки, немає згадки про В. Данилевича, хоча посилань на нього вдосталь. Разом з тим, значна увага приділена дослідженню біографії та історичних праць Іллі Квітки, що не викликає заперечень. Отже, збірник представлено як «формулювання нових питань, заклик до широкого діалогу й переосмислення минулого, до виходу за одноманітні канони історії важливого для України регіону». Але ця сентенція не конкретизована, хоча містить заклик до глибшого й усебічного дослідження цього питання, біля витоків якого стояв В. Данилевич поряд з Д. Багалієм та іншими науковцями.

Не обійдена увагою вчених участь В. Данилевича в роботі Археографічної комісії ВУАН та Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського. Зокрема, пов'язані з ними організаційні питання розглянуто в

³ Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків: Харків. приват. музей міської садиби, 2007. 400 с. – С. 158, 162, 207, 210, 213, 214, 231, 241.

доволі інформативному виданні О. Юркової. Дослідниця подала масивну історіографію проблеми, в т. ч. про В. Данилевича, і відтворила його внесок у становлення історичної науки в Україні¹. У даному контексті доцільно згадати монографію С. Стельмаха, в якій розглядаються теоретичні проблеми історієписання, вироблення методологічних засад викладачами Київського, Харківського, Новоросійського (Одеського) університетів, де побіжно згадується В. Данилевич серед активних учасників Українського наукового товариства в Києві, таких як М. Грушевський, В. Антонович, В. Щербина, Я. Шульгін та ін.² (Мусимо звернути увагу читачів на наявність розбіжностей у зазначенні сторінок і розділів у тексті та змісті книги, що створює незручності під час опрацювання матеріалу).

16 У вивченні наукової спадщини й педагогічної діяльності В. Данилевича вагоме місце посідає ґрунтовний аналіз рукописів його особового фонду, здійснений М.А. Девільє. Його дослідження має джерелознавчий характер, орієнтуючи науковців у великому масиві документів, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. Автор розглянув усі види документів, що розкривають життєвий і науковий шлях В. Данилевича як історика, археолога й нумізмата³. На жаль, викладений ма-

¹ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 433 с.

² Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2005. 378 с. – С. 106.

³ Девільє М.А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича як джерело дослідження творчого та життєвого шляху вченого // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 150–174.

теріал недостатньо структурований. Хоча можна пояснити це складністю документального масиву і багатогранністю діяльності В. Данилевича, в якій перепліталися наука, викладання, членство в різноманітних наукових установах, організаційна робота, польові дослідження тощо.

Із зарубіжних видань стосовно даної проблеми вартий уваги «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (Прага, 1923, перевиданий у 1996 р. у Києві). Праця структурована за тематикою та хронологією, що робить її доступною для науковців та широкого загалу читачів. В. Данилевичу в ній відведено скромне місце. У сюжеті про «школу» В. Антоновича автор назвав її членів (Д. Багалій, П. Голубовський, М. та Ол. Грушевські, П. Іванов, М. Довнар-Запольський, І. Линниченко, В. Ляскоронський, Н. Молчановський), віднісши В. Данилевича до категорії «цілий ряд інших дослідників»; згаданий також його «Очерк истории Полоцкой земли». Д. Дорошенко вважав, що до утворення в Києві Українського Наукового Товариства (УНТ) він і Г. Павлуцький «стояли осторонь від національної української роботи»⁴. На нашу думку, тут недостатньо враховано внесок українського вченого в дослідження Слобожанщини, його праці з археології та нумізматики, участь в археологічних з'їздах, де також знаходила відбиття українська тематика. Цікаві, але маловідомі українським історикам факти з біографії В. Данилевича наводяться у статті С. Племи під промовистою назвою «З викладацької кафедри – в революцію». У ній досліджено перебування вченого в Ростові-на-Дону, де він, крім своєї професійної

⁴ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ: Вид-во «Українознавство», 1996. 254 с. – С. 135, 155, 201.

діяльності, брав участь у революційних подіях 1917 р.¹ До 150-ї річниці від дня народження професора Данилевича Національною історичною бібліотекою України опублікована бібліографія його праць²; на сайті Інституту рукопису НБУВ розміщено матеріал «Штрихи до науково-педагогічної біографії Василя Данилевича»; у науковому збірнику «Рукописна та книжкова спадщина України» – статтю «Наукова одержимість історика Василя Данилевича»³. Отже, наведений аналіз опублікованої літератури про В. Данилевича доводить його неабияку присутність в історіографії. Ознайомлення з нею засвідчує перманентний науковий інтерес до українського вченого, наявність певних розбіжностей у фактах з біографії, вплив ідеології та деяких методологічних принципів на оцінку його діяльності. З одного боку, історики намагаються осучаснити дослідницькі прийоми та методи, засоби інтерпретації, а з іншого, – стає помітним, що інколи виваженішими виявляються ранні праці порівняно з радянськими або сучасними модерними. Лише їх критичний аналіз і поєднання з новими досягненнями суспільствознавців наблизитимуть нас до об'єктивного знання. У цьому контексті виникає потреба більш докладного вивчення діяльності В. Данилевича, зіставлення різноманітних оціночних суджень про нього, його особистих ідейних та ме-

¹ Плева С.А. С преподавательской кафедры – в революцию. URL: http://donvrem.dspl.ru/Files/article/m4/1/art.aspx?art_id=100

² Науково-педагогічна діяльність Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936): на відзначення 150-річного ювілею видатного українського історика, археолога, нумізмата. URL: nibu.kyiv.ua/exhibitions

³ Шип Н. Наукова одержимість історика Василя Данилевича // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 423–462.

тодологічних уподобань з урахуванням стану розвитку тогочасної й теперішньої історичної думки. Зокрема, даний аспект не знайшов розгорнутого відображення в історіографії так само, як лекційні курси, питання методології та методики викладання, недостатньо простежується вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на його наукову еволюцію. Спираючись на науковий доробок попередників та залучивши рукописні документи Василя Юхимовича, в т. ч. епістолярну спадщину, ставимо за мету глибше розкрити його роль як історика й археолога, викладача, організатора й учасника археологічних з'їздів, засновника й очільника музеїв, виставок, внесок у розбудову Академії наук України, Всенародної бібліотеки України, співпрацю на Науково-дослідній кафедрі історії України М. Грушевського та у зреформованих вищих навчальних закладах радянської доби.

НАВЧАННЯ Й СТАНОВЛЕННЯ В. ДАНИЛЕВИЧА

ЯК ПЕДАГОГА І ВЧЕНОГО

20

Студентські роки в Київському університеті св. Володимира. Історична школа В. Антоновича та його учні

Історична наука завжди реагувала й реагує на суспільно-політичні процеси, а на межі XIX–XX ст. і сама переживала методологічну трансформацію, пов'язану із соціально-економічними змінами та загальною еволюцією людського знання. У такому ракурсі заслуговує на вивчення «київська школа» істориків (що важливо не лише з методологічного боку, а й для висвітлення їхньої діяльності), яка сприяла формуванню національної свідомості громадян. До першого покоління історичної школи в Київському університеті, засновником якої вважається професор М.Д. Іванишев, належали М.Ф. Владимирський-Буданов, Ф.І. Леонтович та В.Б. Антонович. Серед учнів останнього був **Василь Євтимович (Юхимович) Данилевич** – людина з непростю науковою біографією, яка творила на межі XIX–XX ст., відчула подих революції 1905–1907 рр., пережила Першу світову війну, революцію 1917–1920 рр., період українізації та її згортання.

Це накладало відбиток на життя вченого-суспільствознавця, його індивідуальне сприйняття зовнішнього світу, внутрішні переживання, ідеологічні вподобання тощо. Народився Василь Юхимович 28.01/09.02.1872 р. у м. Курськ (тепер РФ) у сім'ї потомственого дворянина православного віросповідання. У родині ще були син Георгій та донька Людмила. Їхній батько, юрист за фахом, працював у станиці Усть-Медведицькій області Війська Донського. З 1883 р. підліток навчався в Уманській прогімназії, з наступного року – у 4-й Київській гімназії, по закінченню якої зі срібною медаллю (1891) вступив на історичне відділення історично-філологічного факультету університету св. Володимира¹. Навчання в ньому відіграло ключову роль у становленні юнака як науковця. На той час в університеті сформувалася київська школа істориків, керована професором В.Б. Антоновичем. Він спонукав студентів до самостійної роботи, вивчення археологічних джерел як передісторії історичної науки. Про це пізніше писав В. Данилевич у статті, присвяченій своєму вчителю. Аби чіткіше зрозуміти даний науковий феномен, виправданим є з'ясування його суті.

У наукознавстві існує декілька визначень «наукової школи». За конкретними ознаками можна констатувати, що наукова школа – це «неформальний творчий колектив дослідників різних поколінь, об'єднаних загальною програмою та стилем дослідницької роботи, які діють під керівництвом визнаного лідера. У діяльності наукової школи реалізуються такі функції: 1) виробництво наукових знань; 2) поширення знань; 3) підготовка обдарованих фахівців <...>». Мінімальний цикл існування наукової школи – три покоління: засновник

¹ Девільє М.А. Зазнач. праця. С. 152.

школи, послідовники, учні послідовника¹. Початкові досліді «наукової школи» розпочались у другій половині XIX ст., про що свідчать публікації В. Ключевського, П. Мілюкова та ін. Розпливчасті дефініції наукової (історичної) школи спостерігалися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. і були, ймовірно, обумовлені використанням різних критеріїв щодо її визначення та «недостатньою легітимністю історії як наукової дисципліни»². За відсутності загально визнаних ознак «школи» маємо звернутися до історіографії «київської історичної школи». Згадуючи про київську школу в російській історіографії, С. Михальченко розумів «московську» і «київську» як школи Московського та Київського університетів. Тобто їх доцільніше називати «освітніми» школами. У зазначений період поза цими навчальними закладами працювало небагато професійних істориків, переважно – за сумісництвом. Отже, їх правомірно називати освітньо-науковими, що цілком корелюється з історичною школою В. Антоновича (не академічна – як петербурзька школа О.С. Лаппо-Данилевського)³. Тому не варто абсолютизувати жодних підходів до визначення «історичної школи». Приміром, С. Михальченко її критеріями вважає: «1) педагогічне спілкування як наслідок відносин засновника школи та його учнів; 2) методи та принципи обробки джерел; 3) методологічна (теоретична, філософська) спільність; 4) близькість у конкретно-історичних побудовах і тематиці досліджень»⁴. Таке ви-

¹ Енциклопедія історії України. Т. 7 (Мл-О). Київ: Наук. думка, 2010. С. 214–224.

² Фигуры истории, или «общие места» историографии. Вторые Санкт-петербургские чтения по теории, методологии и философии истории. С.-Петербург: Изд-во «Северная звезда», 2005. 460 с. – С. 305.

³ Там само. С. 326.

⁴ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. С. 12–13.

значення відповідає поняттю «науково-освітньої школи», що розуміється як напрям у науці, зокрема київська історична школа. Але щодо загальноприйнятих критеріїв «наукової школи» одностайної думки не існує. Так, Я. Калакура вважає школу В. Антоновича школою *істориків документалістів*⁵, український емігрантський історик П. Курінний називає її історико-археологічною, всеукраїнським академічним науково-дослідним центром, а її духовним батьком – М.І. Костомарова. На той час рух української наукової інтелігенції, спрямований на культурно-національне і політичне відродження, очолив В. Антонович, який походив зі спольщеної шляхетської родини. У 1862 р. він виступив з політичною декларацією, проголосивши своїм моральним обов'язком повернутися до праці на користь українського народу, – зазначає П. Курінний. В. Антонович закликав патріотичну інтелігенцію та соціально свідомих громадян допомогти українцям у культурно-національному і політичному відродженні. Це було продовженням і розвитком ідей кирило-мефодіївців і старогромадівців. У 1870 р. В. Антонович став професором історії Київського університету св. Володимира й очолив історичну школу. Її репрезентанти головним завданням убачали дослідження національної історії окремих територій з їхньою племінною своєрідністю, тобто порайонове дослідження України. Важливим джерелом для вивчення минулого вважалась археологія, що становила основну ознаку цієї школи. Таким чином П. Курінний обґрунтовує назву школи – «історико-археологічна» та на підтвердження наводить прізвища відомих археологів, крім засновника: Д. Багалій, М. Біляшівський, Хв. Вовк, В. Данилевич,

⁵ Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с. – С.187.

М. Дашкевич та ін.¹ Доповнює висловлювання вищезгаданого вченого О. Оглоблин. Він зазначив, що В. Антонович, очолюючи кафедру історії, продовжував традиції, закладені її фактичним засновником М. Максимовичем, за ним – М. Костомаровим, заслуга якого у створенні т. зв. «київської школи» в тому, що вона заклала підмурок усїєї новітньої української історіографії і набула визнання в Україні та поза її межами². Розширене тлумачення поняття «історична школа» наводить О. Кіян – як неформального об'єднання українських істориків, що поділяли національно-демократичну концепцію історії України. Поступово вимальовувались її загальні риси: єдність тематики (українознавство), методологічна узгодженість (реалізм, критицизм, документалізм, перевага індуктивного методу); педагогічно-комунікаційна функція (М.В. Довнар-Запольський, В.І. Пічета, П.П. Смирнов, Д.І. Дорошенко); в ідейному плані – народництво і федералізм³. Дослідники ідеї федералізму в східнослов'янській історико-політичній думці ХІХ – початку ХХ ст. О.І. Кіян та Д.О. Морозов вважають, що «метою федералізму як державно-національної політики виступає не підтримка територіальної осібності, а досягнення політичної гармонії на основі визнання прав і обов'язків, поваги до національних традицій»⁴.

¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994. 140 с. Репринтне перевидання праці 1970 р. Мюнхен. С. 41, 42–44.

² Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / ред. Любомир Винар. Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. 419 с. – С. 205.

³ Кіян О. Зазнач. праця. С. 68.

⁴ Кіян О.І., Морозов Д.О. Ідея федералізму в східнослов'янській історико-політичній думці ХІХ – початку ХХ ст. Кіровоград: ТОВ «ПОЛІМЕД-Сервіс», 2014. 186 с. – С. 45, 88–91, 101–102.

У нашому дослідженні питання федералізації викликає інтерес у контексті «київської історичної школи» як етнічно-обласний федералізм В. Антоновича та його учнів. Володимиру Боніфатійовичу імпонували прудонівські ідеї вільної федерації, де поважаються культурні, мовні, етнографічні особливості конкретних місцевостей. Але більший вплив на нього справляла федеративна теорія М. Костомарова, яку він вважав за доцільне називати «етнографічною теорією» (ймовірно, не бажаючи викликати зайвих звинувачень з боку провладних істориків). Професор не заперечував її, більше того, ця ідея сприяла організаційному оформленню «київської історичної школи» з програмою «федеративно-регіональної історії». З часом дехто з учнів В. Антоновича (приміром, П.В. Голубовський) схилилися до заміни поняття «федерація» на «автономія», що містило політичний аспект. А, приміром, В. Данилевич поділяв федералізм на дві складові: етнографічно-племінну, тобто ранньої доби, та територіально-політичну, притаманну удільно-вічовому періоду. Власну версію федералізації розробляв М. Грушевський, яка в основі не суперечила школі В. Антоновича. *(Вважаємо, що не зайве було б українським політикам звертати увагу бодай на відповідне тлумачення і застосування термінів у політичному та історичному контекстах, як, наприклад, це робив В. Данилевич стосовно федералізму).*

Можна продовжити характеристику ознак історичної школи В. Антоновича: застосування спільної методології та джерельної бази (за М.Д. Іванишевим) або як «напрямок теоретичної думки і система поглядів на проблему» (за М.О. Максимовичем), «своєрідний культурно-науковий феномен» (за М. Грабовським)⁵. До

⁵ Кіян О. Зазнач. праця. С. 63.

літературно-наукового вжитку поняття «київська історична школа» запровадив М.Д. Іванишев, що викликало полеміку з боку польських істориків, які звинувачували українців у політичній корпоративності. За наявності розбіжностей у визначенні параметрів історичної школи М. Довнар-Запольський наголошував на отриманні учнями від свого вчителя напряму дослідження, його мети, методів та, певною мірою, ідейного спрямування наукового мислення. Він підкреслив наявність в історичній школі В. Антоновича розробки давньоруської та західноруської, тобто обласної, історії. Дослідник даного наукового феномена С. Михальченко так її й називає – «київська документальна (земельно-обласна) школа В. Антоновича», де земля (область) сприймалась як політична одиниця. У визначенні поняття «наукової школи» вчені поступово схилилися до деконструкції дидактичної вертикалі «вчитель/учні»¹. В.І. Пічета розширив поняття «історична школа Антоновича», додавши дві характерні ознаки: тематика – українознавство та спільність методики – документалізм, критицизм, реалізм.

Власні визначення «київської історичної школи Антоновича» надавали М. Грушевський, С. Томашівський; Д. Дорошенко розумів її як навчально-педагогічне об'єднання, а не обов'язково послідовників національних поглядів В. Антоновича. Виважену позицію стосовно даної історичної школи висловив Д. Багалій, підкресливши документалізм у дослідженнях та певною мірою федералізм. Ідучи у фарватері школи В. Антоновича в питанні федеративного устрою Русі (за М. Костомаровим), він пояснював, що це стосувалось етнографії (спільність походження, мова, православна віра),

¹ Михальченко С.И. Знач. праця. С. 218, 221, 222; Кіян О. Знач. праця. С. 67.

а не політичного устрою. До неї він відносив не лише учнів В. Антоновича, а й тих, кого об'єднував інтерес до вивчення історії України, зокрема Правобережної, на основі документів Київського центрального архіву давніх актів. На думку Д. Багалія, критичні зауваження М. Грушевського на адресу В. Антоновича стосовно манери проведення занять зі студентами та відхилення від історії в археологію, історичну географію, нумізматику не можуть сприйматися беззастережно. Водночас В. Данилевич вважав, що Михайло Сергійович кричить душею, применшуючи роль В. Антоновича у своєму науковому зростанні. Учні Володимира Боніфатійовича базували свої дослідження на основі археологічних, історико-географічних та етнографічних матеріалів, що саме характерно для науково-педагогічної, громадської та організаційної діяльності В. Данилевича. Конкретизуючи визначення цієї школи, О. Прицак назвав її «українською документальною історичною школою», яку замислював М. Максимович і довершив В. Антонович². Приміром, С.І. Михальченко її адептами вважає 11 осіб, які досліджували історію окремих земель Давньої Русі. Йому заперечує О. Кіян, мотивуючи тим, що не доцільно так звужувати коло і тематику досліджень, посиливши це своїм науковим аналізом даного історіософського феномена на основі громадсько-демократичного принципу історичної концепції України В. Антоновича. Учений вбачав у цьому принципі урівняння в політичних правах кожного громадянина суспільства. Повільність руху українців до свого національного ідеалу він пояснював відсутністю першооснови для втілення демократичного принципу

² Михальченко С.І. Зазнач. праця. С. 69, 71, 127; Кіян О. Зазнач. праця. С. 396–397.

в життя. Для цього потрібно, щоб «громадська маса досягнула високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї». За низького рівня культурного розвитку, «коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору»¹. Наголос на вирішальному значенні ступеня культурного розвитку для демократичного державотворення викликав критику з боку опонентів, адже цим Володимир Боніфатійович ніби визначав недержавність українського народу. *(Проте, на наш погляд, базові фундаментальні постулати, висловлені В. Антоновичем, не завадило би взяти на озброєння сучасною національною елітою та громадянським суспільством у цілому).* Характеризуючи національну філософську доктрину В. Антоновича, О. Кіян зазначає, що український учений надавав важливого значення методології, виділяючи принцип об'єктивності, застерігав від надмірної апологетизації національних особливостей, недопущення індиферентизму та суб'єктивно-кон'юнктурного підходу під час наукового аналізу подій та явищ суспільного життя. Серед методів історичних досліджень переважали збирання джерел, їх аналіз, критика, інтерпретація та синтез. Школу В. Антоновича, як і будь-яке інше неформальне об'єднання науковців, згуртовувала «народницька ідеологія, побудована на засадах “української форми” європейського демократизму». Означені засади наукового пізнання використовувалися його учнями, щодо яких він застосовував індивідуальний підхід, у т. ч. В. Данилевичем. В. Антонович уникав коментувати документи, вважаючи, що вони самі говорять за себе

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. URL: litmir.me/br/?b=2612388&p=1

і, як позитивіст², цілком покладався на факти, не допускаючи їх довільної інтерпретації. Позитивістські конструкції в поєднанні з ідеалістичними засадами розуміння історії призводили, на думку сучасних дослідників, до певного еклектизму. На початку ХХ ст. виявилися розбіжності в ідейно-політичному сенсі між М. Грушевським та учнями В. Антоновича. Україноцентрична концепція східнослов'янського етносу М. Грушевського наразилася на критику одного з учнів Володимира Боніфатійовича проросійської орієнтації І. Линниченка (іноді пишуть Лінниченко). В. Антонович уже не міг впливати на перебіг процесу, оскільки з'явилися ознаки нових шкіл (Львівська М. Грушевського, Харківська Д. Багалія, Одеська І. Линниченка). Як зазначає С. Стельмах, тоді відбувалися зрушення методологічного й історіософського характеру, накопичення джерел, вироблення періодизації історичного процесу тощо. Вони виявились у трансформації загальнометодологічного принципу історизму на теоретико-інтерпретаційну модель наукового пізнання й світогляд, який пройшов тривалий шлях розвитку, відображений в ідеалістичному, позитивістському та марксистському тлумаченнях³.

² Позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний) – філософське вчення і напрям у методології науки, що визначає єдиним джерелом істинного знання емпіричні дослідження, вважаючи, що справжнє (позитивне) знання є сукупним результатом спеціальних наук. URL: ru.wikipedia.org/wiki/Позитивизм; Енциклопедія історії України. Т. 8 (Па-Прик). Київ: Наук. думка, 2011. С. 312–314.

³ Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. С. 57.

Початок наукової кар'єри
та викладацька діяльність
В. Данилевича (1896–1900)

Адепти згаданого наукового феномена зробили вагомий внесок у вивчення регіональної історії України: О.О. Анд

дрієвський, І.М. Каманін, Є.О. Ківлицький, В.І. Щербина та ін. Приналежність В. Данилевича до цього інтелектуального товариства простежується вже з другого курсу навчання, коли він започаткував власні наукові дослідження. В університеті функціонували Археологічний музей та Нумізматичний кабінет. За даними П. Курінного, до інвентарної книги Археологічного музею було внесено 12 846 одиниць різних археологічних знахідок (не вказано, на який час, можливо 1835–1925, оскільки нижче відомості про Нумізматичний кабінет датуються цими роками), серед яких найбільшу кількість становили речі, надані В. Антоновичем (6135), К. Антонович-Мельник (4146), Лохвицьким і Ставровським (1005) та іншими, у т. ч. В. Данилевичем (810). Дана колекція «увійшла до обігу світової науки». П. Курінний навів узагальнені відомості про Нумізматичний кабінет, який складався з нумізматичних збірок різного походження. У 1872–1908 рр. Нумізматичний кабінет, очолюваний В. Антоновичем, нараховував 60 000 примірників і по-всякчас поповнювався новими експонатами. Ця колекція зменшилась у зв'язку з переданням значної кількості монет Польщі на її вимогу згідно з Ризьким договором 1921 р. У 1925 р. колекція Кабінету була передана Археологічному Комітету УАН¹. Під керівництвом В. Антоновича В. Данилевич займався давньоруською історією, археологією та нумізматикую, виявивши хист до наукової роботи, став членом бібліотечної комісії та

¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. С. 39, 40.

хранителем університетського етнографічного музею, що свідчить про його різнобічні наукові вподобання, які згодом сприяли набуттю ним авторитету в науковому середовищі Росії та України. У 1893 р. студент В. Данилевич підготував реферат на IX Археологічний з'їзд у Вільно «Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV в.». (Археологічні з'їзди в Росії скликалися з 1869 р. що три роки; останній, 15-й, проведено в 1914 р.). Молодий дослідник охарактеризував монетні кладки, що знаходять археологи, як мовчазних свідків колишньої бурхливої історичної діяльності мешканців Київщини. Аналізуючи історіографію питання, В. Данилевич згадав праці Фундуклея, Похилевича, Грушевського, Страшкевича, Біляшівського й Антоновича та його рукописні нотатки, які використано в даному повідомленні. Він подав загальну цифру кладів Київської губернії – 111, хоча частина з них вже була втрачена для науки. Дослідник зазначив 11 видів монет: грецькі, римські, візантійські, арабські, германські, руські, чеські, червононоруські, генуезькі, литовські та золотоординські, надавши їм характеристику за місцем знаходження та хронологією². Згадана доповідь В. Данилевича, а також інше рідкісне видання його дослідження «Монетные клады, принадлежащие Мюнц-кабинету университета св. Владимира» нині виставлені в інтернеті на порталі «Русский антиквариат». (Див.: rus-antiques.ru/glavnaya/biblioteka/russkie-klady/). У студентські роки Василь Юхимович привернув до себе увагу новим дослідженням «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия», який 1894 р. був відзначений «Золотою медаллю»

² Данилевич В. Монетные клады Киевской губернии до первой четверти 15 в. // *Труды 9-го археологического съезда*. Москва, 1895. Т. I. 556 с. – С. 260–264. (У зазначенні ініціалу автора «по батькові» помилково замість Е. стоїть С.).

(опублікований в «Университетских известиях» та виданий 1896 р. окремою книгою). На основі вивчення літописів, актових книг, наукової літератури, монет та інших предметів, знайдених при розкопках курганів, ним висвітлено історію давньоруської доби, наведено відомості про полоцьких князів від 1001 до 1388 рр. У передмові автор надав кілька важливих меседжів методологічного характеру: не наводити сумнівних гіпотез з окремих питань, які не мали достатніх підстав для перевірки і доказів; обов'язково робити посилання на джерела для недопущення плагіату, зазначати такі думки вчених, з якими не погоджуєтесь, але вступаєте в полеміку в разі спроможності підкріпити свою позицію. В. Данилевич висловив глибоку вдячність професорам П.В. Голубовському, М.С. Грушевському та ін. Особливо він підкреслив свою пошану до В.Б. Антоновича, який завжди допомагав з «особливою люб'язністю своїми мудрими настановами та науковими посібниками»¹. Докладний аналіз структури цього нарисув здійснив С. Трубчанінов, зазначивши, що дослідник показав відмінне володіння методикою опрацювання джерел та літератури. Позитивно відгукнулися на згадану працю М. Грушевський та Д. Багалій, несхвально – І. Линниченко, для якого, як вважають науковці, це було характерним². По завершенню навчання 29 березня 1895 р. юнак отримав свідоцтво про закінчення університету, де вказано, що воно «видом на жительство слу-

¹ Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896. 260 с. – С. VIII.

² Трубчанінов С.В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Данилевича в царині історичної географії. URL: researchgate.net/publication/328329294_NAUKOVA_TA_PEDAQOQICNA_DI-ALNIST_VASILA_DANILEVICA_V_CARINI_ISTORICNOI_QEO-QRAFIJ; Гомоляко А.О. Зазнач. праця. С. 30; Девільє М.А. Зазнач. праця. С. 152.

жить не может»³. Як зазначено в його життєписі, лише наступного року, оскільки був витрачений час для підготовки до друку дисертації «Очерк истории Полоцкой земли ...», він склав державні іспити й отримав диплом I ступеня (див.: Записки Історично-філологічного відділу УАН. 1919. Т. I. С. LXXXV).

У студентські роки закладались основні параметри наукової діяльності В. Данилевича. Крім вищезазначених праць, у 1896 р. була опублікована його перша рецензія на книгу екстраординарного професора Варшавського університету І. Філевича «История древней Руси. Т. I. Территория и население». Варшава. 1896. (І.П. Філевич – російський історик-славіст і публіцист українського походження; 1897 р. в Казанському університеті захистив згадану книгу як докторську дисертацію). У рецензії В. Данилевич висловив принципову позицію щодо змісту та застосованих методів пізнання. Рецензент-початківець поставив питання стосовно визначення географічних меж дослідження, які не співпадають з політичними. Він слушно закидав авторові за недостатнє використання наявної літератури. Крім того, В. Данилевич «м'яко» критикував його за необґрунтовані звинувачення російських учених у бездарності, відсутності справжньої методології та брак істини в дослідженнях. Ніби з появою І. Філевича все це набуло свого значення, – підкреслив він. На його думку, книга мала би «представляти історичне дослідження, а не критико-бібліографічний огляд думок учених з різних питань, яких торкається автор на шляху і не на шляху»⁴. В. Данилевич зазначав, що дослідник вніс

³ ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 147. Арк. 1–2.

⁴ Данилевич В.Е. [Рец.]. И. Филевич. История древней Руси. Т. I. Территория и население. Варшава, 1896. 383 с. // Киевская Старина. 1896. Т. LIV. С. 71.

чимало суб'єктивного елемента в оцінці історичних подій і фактів, іноді виявив національну нетерпимість (ідеться про Угорську Русь). Загалом виклад матеріалу він назвав фейлетонним, в якому не розв'язано жодного завдання, які ставив перед собою автор, відволікаючись на другорядні питання. Рецензент вказував на помилковість методів дослідження, зокрема в поясненні географічних назв, суб'єктивне тлумачення літописів. Як дослідник Полоцької землі, він робив конкретні зауваження щодо стосунків руських і литовських князів того періоду, а також піддавав сумніву доцільність надавати перевагу арабським джерелам над візантійськими тощо¹. В. Данилевич зазначав, що автор довільно тлумачить джерела та й не всі доступні використовує, розвиваючи теорію або ідею «карпато-дунайської Словень-Руси». Його гіпотези та висновки «хиткі». Заперечуючи норманську і готську теорії, він впадає в ту саму помилку, як і прибічники норманізму та інших теорій про прикликання та іноземне походження Варягів-Руси, пропонуючи нову – «про угорське походження Варягів-Руси (рецензент посилається на с. 368–369 книги Філевича), при тому відносячи це лише до Південної Русі (с. 368–377), а Північну Русь автор визнає “Новою Руссю” і до неї застосовує “поморську теорію”»².

У цьому ж номері «Киевской Старины» надрукована критична рецензія на книгу І. Філевича за підписом «Н.М.» , зокрема з приводу методів дослідження, з порадою авторові детальніше ознайомитися з регресивним, точніше декадентським, методом, що сприяло би проясненню його нездорової мрійності. Аналізуючи питання подібного роду, зауважував «Н.М.», потрібно

¹ Данилевич В.Е. [Рец.]. И. Филевич. История древней Руси. Т. I // Киевская Старина. 1896. Т. LIV. С. 72.

² Там само. С. 78–79.

ознайомитися з мовою, побутом, науковою літературою русів, мадяр і румунів. Якщо не володієш мовою, не знаєш етнографії, антропології, археології, не варто братися за дослідження таких питань. Важливо пам'ятати, що «не завжди із зіткнень чужих думок випливає істина і що мішок із горохом аж ніяк не складає органічного цілого. <...> Базікання про метод аж ніяк не допомагає роботі історика і що для застосування всілякої розумної методи потрібна насамперед посиленна і самостійна праця, адже істина дарма не дається історикам»³. Критично висловлювався про згадану книгу й відомий історик Д. Іловайський. Не вдаючися до висвітлення конкретного змісту рецензій, зазначимо, що Д. Дорошенко також назвав працю І. Філевича «дуже претенціозною, але мало науковою»⁴.

І. Філевич дав відповіді своїм опонентам, що є цікавим для розуміння характеру тогочасних наукових дискусій. Зокрема, з приводу критики В. Данилевичем тези про значення Прикарпаття в питанні про Русь учений нагадав, що потрібно розрізняти історію народу й історію держави. Вочевидь, для В. Данилевича не зрозуміле «значення історичної етнографії у роз'ясненні питань про початки історичного життя племені». Він «допускає розгляд начал історичного життя племені лише в межах політичних одиниць». Рецензент про це мабуть не знав, але міг би прочитати в моїй книзі, – зазначив І. Філевич, адже «критик повинен стояти вище того, кого критикує»⁵. Вчений відповідає Данилевичу

³ Данилевич В.Е. [Рец.]. И. Филевич. История древней Руси. Т. I. Территория и население. Варшава, 1896. 383 с. // Киевская Старина. 1896. Т. LIV. С. 93.

⁴ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. С. 155.

⁵ По поводу отзывов Д.И. Иловайского (Р. Арх., 1896, X), В.Е. Данилевича и Н.М. (Киевская Старина. 1896, IX), Р. Мысль, 1896,

на зауваження щодо неправильності постановки питання, зокрема в порушенні політичних кордонів. Аргументуючи власну позицію, автор згадує праці проф. Линиченка «Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.», де частина іншої політичної території включена в руську історію. Подібне присутнє і в історичних працях проф. Антоновича з історії Литовської держави і західної Русі¹. І. Філевич підкреслив молодість Василя Юхимовича, дослідження якого з історії Полоцької землі надруковане в «Университетских Известиях» того ж 1896 р., як і його праця у Варшаві. Він справедливо назвав В. Данилевича дебютантом і разом з тим відзначив компетентність, однак недостатнє засвоєння університетського курсу про літописи. Зрештою він розбив усі зауваження рецензента, обурившись, що він пише наукові відгуки. В усіх рецензіях, зазначав І. Філевич, простежується подібність: *«у ставленні до постановки питання про Русь на етнографічний ґрунт і у ставленні до етнографічного матеріалу взагалі»*. Стосовно всіх рецензій він пошкодував, що в наукових колах досі ще існують мізерні уявлення про нашу давнину, про відношення до інших членів слов'янського роду, і на завершення повідомив про недавній позитивний відгук на свою працю академіка І. Ягича². Як бачимо, «проба пера» В. Данилевича в

VII и Нов. Слова, 1896, X. Об истории древней Руси. Т. I-й И. Филевича. Варшава. 1896, С. 20, 25, 27.

¹ Там само. С. 21.

² Ватрослав (Ігнатій) Ягич (1838–1923) – хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славіст, науковий керівник Івана Франка у Віденському університеті. 1880–1886 – професор Петербурзького університету тощо. З 1903 р. дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Ватрослав_Ягич

якості рецензента отримала зворотну критику, проте варто зауважити, що праця І. Філевича не сприймалась у наукових колах однозначно.

На педагогічній ниві Василю Юхимовичу також довелося виявити чимало наполегливості й терпіння, долаючи крок за кроком труднощі на цьому шляху. За чинними правилами університетського статуту 1884 р. випускник мав відпрацювати три роки в середніх навчальних закладах як учительський стипендіат³, якому платили впродовж двох студентських років по 600 рублів. Завершивши університетський курс, В. Данилевич намагався отримати посаду викладача з можливістю займатися наукою і готуватися до здобуття магістерського ступеня. (До 1917 р. у Росії магістр – це науковий ступінь, що присуджувався тим, хто закінчив університет, склав іспит з певної галузі знань та захистив дисертацію. У пострадянських країнах магістр – це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, а не звання і не ступінь). У пошуках роботи та з метою відвідати батьків він поїхав в Усть-Медведицьку станицю, але там працевлаштуватися не вдалося. Невдовзі за сприяння В.С. Іконнікова він почав викладати історію в Бакинському реальному училищі, за що дякував йому у своєму листі від 07.IX.1896 р. Разом з тим Василь Юхимович повідомляв, що вже має на руках частину друкарських аркушів свого твору «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.»⁴ і що наступні сторінки, які надходитимуть у подальшому, опрацює його брат. Однак у

³ Види стипендій: а) стипендії державні, від різних відомств, товариств, приватних осіб, які поєднані з обов'язковою службою по закінченню курсу // Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е [с 1 марта 1881 г.]. С.-Петербург, 1885–1916. 1267 с. – С. 471. П. 127.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 48709. Арк. 1–1зв.

Баку бракувало можливостей займатися наукою. Довелося знову змінити місце перебування, й у 1897 р. дипломований викладач продовжив учительську практику в Юр'ївському (Юр'їв – місто в Естонії, сучасний Тарту) реальному училищі, де приєднався до Вчено-літературного товариства при тамтешньому університеті. Того ж року його було обрано членом Наукового Товариства імені Нестора-літописця при Імператорському університеті св. Володимира. (Маємо звернути увагу на різнобій у написанні назв деяких товариств, комісій, комітетів. Вищезгадане Товариство також називають Історичне товариство Нестора-Літописця при університеті св. Володимира, тобто без «Наукове», без слова «імені» та без «Імператорському» університеті; до речі, «Імператорський» часто опускають у самій назві цього університету. У даному дослідженні подібні назви не уніфікуємо, а подаємо відповідно до джерела, звідки взято ці відомості). У збірнику Юр'ївського науково-літературного товариства Василь Юхимович опублікував статтю «Шляхи сполучення Полоцької землі до кінця XIV ст.» як своєрідне доповнення до монографії, де ці питання не висвітлювалися. Бажання займатися наукою спонукало його випробувати долю щодо працевлаштування в Петербурзі, але не склалося. Незабаром В. Данилевич переїхав до м. Ревель (тепер Таллінн – столиця Естонії), де почав викладати історію та географію в жіночій Олександрівській гімназії¹. Таких митарств йому довелося переживати задля задоволення природних наукових амбіцій аж до переїзду в Харків.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1. Ім'я Василя Данилевича невіддільне від «історичної школи» В. Антоновича, заснованої в Київському університеті св. Володимира.

¹ Девільє М.А. Зазнач. праця. С. 154.

Майбутній учений і педагог одразу опинився в колі викладачів і студентів, «закоханих в історію». Адептів школи В. Антоновича об'єднувала спільність методології, система поглядів на проблему, українознавча тематика, документалізм, критицизм. Така творча атмосфера панувала завдяки В. Антоновичу, який відзначався вмінням створювати ідейну мотивацію до наукових пошуків, здатністю до вироблення певної ідеологічної парадигми української національної історії. Школу В. Антоновича згуртовувала народницька ідеологія, побудована на засадах «української форми» європейського демократизму. На відміну від державників, вони надавали перевагу в історичному процесі народові, який формував культурний образ нації, а не державним структурам. Для В. Антоновича *«історія – це наука про суспільство і ті верстви, на які суспільство поділяється»*. Вагомим досягненням представників цієї школи є виокремлення історії України з російської історіографії та перетворення історії окремих областей (земель) на самостійну історію України–Руси. Під керівництвом цього вченого В. Данилевич здійснив своє перше наукове дослідження з історії Полоцької землі, отримавши на конкурсі «Золоту медаль». Він також наважився опублікувати в журналі «Киевская Старина» критичну рецензію на дослідження професора І. Філевича з історії давньої Русі. І хоч І. Філевич де в чому йому заперечував, даний факт засвідчує самостійність поглядів молодого науковця. Початковий період його педагогічної діяльності характеризується пошуками місця роботи, яке б дозволяло продовжувати займатися науковою роботою. І таке йому хоч і нелегко, але частково вдалося.

Розділ 2

БУРХЛИВИЙ ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД (1901–1907)

Викладання в Харківському університеті та жіночих гімназіях	Відпрацювавши кількарічний термін учителем у середніх навчальних закладах, В. Данилевич нарешті почав здійснювати свою мрію про наукову кар'єру та влітку 1901 р. переїхав до Харкова. Його вибір був цілком обґрунтованим і виваженим – це Харківський університет (засн. 1805 р.), в якому інтелектуальна еліта започаткувала процес українського культурно-національного руху. Тут він успішно склав магістерський іспит з російської історії, повідомивши про це професору В. Іконнікову в листі від 14.12.1902 р. Василь Юхимович підкреслив, що така подія сталася завдяки гарній підготовці, отриманій у Київському університеті, та висловив подяку всім викладачам. Він просив професора, заняття якого відвідував у студентські роки, допомогти одержати працю О.С. Грушевського з історії Турово-Пінських князівств у XIV–XV ст., яка йому потрібна не лише для лекційного курсу, а й для дисертації. У згаданому листі В. Данилевич також прихильно відгукнувся про ділову атмосферу в Харківському уні-
---	--

верситеті, батьківську увагу й підтримку з боку Д. Багалія та інших викладачів, добрі стосунки з В.І. Саввою¹.

За тодішніми правилами, для викладання в університеті потрібно було прочитати дві пробні лекції. З цим завданням він упорався й отримав звання приват-доцента по кафедрі російської історії. (Приват-доцент – учене звання позаштатного викладача вищої школи в дореволюційній Росії та особа, що мала це звання; приватний викладач). Приміром, в одній із двох його лекцій, а саме «Значення нумізматики у вивченні російської історії», висвітлено зв'язок нумізматики з археологією, дипломатикою, метрологією, сфрагістикою, який відігравав важливу роль у комплексному дослідженні соціально-економічних процесів давньоруської доби². З 1903 р. В. Данилевич викладав в університеті факультативний курс «Історія давньоруських земель» та проводив семінарські заняття (див.: ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 88). Схарактеризувати зміст лекцій можна за конспектами, що зберігаються в його рукописному фонді. Деякі з них є розгорнутими текстами, інші мають конспективний характер або є розширеним планом-конспектом; на одних зазначено, в якому закладі й коли викладалися, на інших вказано лише – «початок ХХ ст.». Через це спробуємо навести приклади і припустити, що даний матеріал оприлюднювався в Харкові, а згодом і в київських навчальних закладах. Так, у конспекті лекції В. Данилевича на тему самотності й подібності російської і західної історії є тезисна характеристика поглядів з цього питання російських істориків і слов'янофілів. Зокрема, Киреевський зазначав релігійну відмінність – православ'я

¹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 48102. Арк. 11–12.

² Трубочанінов С.В. Зазнач. праця. URL: [researchgate.net/publication/328329294_NAUKOVA_TA_PEDAQOQCNA_DIALNIST_VASILA_DANILEVICA_V_CARINI_ISTORICNOI_QEOQRAFII](https://www.researchgate.net/publication/328329294_NAUKOVA_TA_PEDAQOQCNA_DIALNIST_VASILA_DANILEVICA_V_CARINI_ISTORICNOI_QEOQRAFII)

і католицизм, розумність у росіян та розсудливість і роздвоєність у європейців; Аксаков та інші називали факт прикликання і завоювання в історичному процесі, розділення й боротьби в суспільстві. Натомість М. Костомаров підкреслював прояв самостійного життя в окремих частинах Русі, злиття дрібних народностей та зміцнення великих: Південної Русі, Північної, Великої, Білорусії, Псковщини, Новгородщини, які «поєднались федеративним зв'язком». В. Данилевич позначив їх шістьма скороченими назвами (наводимо дослівно мовою оригіналу. – *Н. Ш.*): «1) Южн. р., 2) Северн., 3) Великорос., 4) Белорос., 5) Псков и 6) Новг.»¹. Початком ХХ ст. також датовано лекцію під назвою «Характер отношения к Руси». Рукопис являє собою розширений план викладу матеріалу з поясненнями щодо деяких пунктів. У ньому йдеться про набіги кочівників, участь руських князів у міжусобицях. (Подаємо близько до тексту, зберігаючи скорочення). Чорні Клобуки (в Київській та Переяславській землях); Долі окраїнного населення. «Поступово витісняють, а частково змішуються з ним та оселяються у містах». Тмурокань. <...> населення: греки, слов'яни, гунни, хозари, половці та ін. Покинута руськими князями в 1094 р. У ХІІ ст. Приазовський край в руках половців. <...> «Подоння. Під час походу 1111 р. руські знайшли в області р. Дон мм. Шарукань і Сугров. <...> Шаруканці приєднались, а Сугров спалений». <...> Бродники (в Калк. битві виступали на боці татар). Вперше згадуються під 1147 р. (Бродники – населення Нижнього Дніпра, узбережжя Азовського моря, Нижнього Дону і Подунав'я ХІІ–ХІІІ ст. східнослов'янського походження). «Жили в Подонні та по берегах Азовського моря, пра-

¹ Данилевич В.Е. Вопрос о самобытности и сходстве русской истории с западной. [Конспект лекции. Нач. ХХ в.] // ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 210. Арк. 1–2.

восл., беруть участь із Половц. у військових заходах. Микита Акоминат прямо називає їх «гілкою руських». Тверці та Угличі. <...> Берладники. (Берладники – біженці різних соціальних прошарків Київської Русі, зокрема південних земель; оселялись у пониззі Дунаю, переважно в молдовському місті Берладь). «У XII ст. їхнім очільником став галицький князь на прізвисько Берладник». Наприкінці цього століття берладники брали активну участь у справах Візантії та Угорщини, а торські набіги здійснювалися на береги Чорного моря. (Торки – літописна назва слов'яномовних кочових племен; давньоруська назва торкського племені узів (гузів). «І в тих і в інших тісні зв'язки з кочівниками. Немає сумніву щодо впливу кочівників на їхні традиції, звичаї, мову. В них правильно проглядає прототип козацтва». В. Данилевич зробив нотатки стосовно соціального устрою (передача влади), торгівлі (тварини, полонені), харчування (м'ясо, молоко, просо, яке, можливо, самі сіяли, рис, сир, кумис). «Прослідковуються залишки родового побуту у звичаї Побратимства»; релігія мало відома, католицька пропаганда, <...> але вплив православ'я².

Крім університету, В. Данилевич читав історію та географію в Харківській жіночій гімназії Д. Оболенської, Маріїнській першій жіночій гімназії, Вознесенській жіночій гімназії і став членом Історико-філологічного товариства університету³. Окремий штрих у його біографії пов'язаний із Вознесенською жіночою гімназією. З історії відомо, що на початку XX ст. відбувалося

² Характер отношения к Руси. [Лекция нач. XX в.] // IP НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 219. Арк. 1–3.

³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей. С. 347.

наростання протестних настроїв у Російській імперії, що призвело до революції 1905–1907 рр. У Харкові теж вирували події, зокрема страйки робітників, у навчальних закладах вимушено припиняли заняття, що викликало неоднозначне ставлення учнів і студентів до подібних заходів. Як засвідчено в Записці про революційні обурення учениць Вознесенської жіночої гімназії, де тоді працював Василь Юхимович, члени педагогічної ради вважали причинами припинення занять зовнішні події, зокрема розстріл демонстрантів 09.01.1905 р. у Петербурзі (в історії вони дістали назву «кривава неділя»). Їхнім наслідком стало збудження суспільства, в т. ч. молоді та навіть школярів, у багатьох містах Російської імперії. Народ вимагав політичних реформ. У відповідь на масові протести з боку правоохоронців застосовувалися жорсткі методи. Невдоволення вирувало і серед учнів середніх шкіл м. Харкова, які ще раніше висловлювали незадоволення існуючими порядками (в тексті дослівно: «виявляли недовіру багато до чого, що виходило від школи»¹). На початку нового навчального року напруга ще більш посилилася під впливом місцевих обставин. Як зазначено в Записці, незадоволення виявляють навіть ті, хто раніше вважав, що реформою середньої школи мають опікуватися дорослі. Усіх не влаштовує шкільний режим. Грізні події 10–13 жовтня в місті спричинили введення воєнного стану. Учні вважають, що за такої ситуації заняття не повинні проводитися. До того ж, надходять повідомлення про жахливі погроми євреїв, побиття інтелігенції та школярів (Одеса, Томськ, Київ тощо). Ця тривожна ситуація дуже негативно впливає на дітей. І хоча дехто з учнів бажає навчатися, зосередитися вони не можуть. Тому викладачі вважають за

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 328. Арк. 1.

необхідне припинити заняття, беручи до уваги викладені причини хвилювань. Учні реальної гімназії звернулися до учениць Вознесенської жіночої гімназії з проханням виявити солідарність із ними. Та чи є сенс проводити заняття, адже відомо навіть про погром у жіночій гімназії в Нижньому Новгороді. Це створює напругу і неможливість здійснювати навчання у старших класах. Далі в Записці цікавий сюжет: «Варто відзначити, що і раніше виникали серед учениць непорозуміння на національному та релігійному ґрунті, але зараз достатньо найменшого приводу, щоб викликати зіткнення доволі гострого характеру, хоча в теперішній час стосунки між ученицями різних національностей загалом добрі»². Педагогічний колектив уважно і тактовно поводить, проте вважає, що систематичні заняття здійснювати неможливо. На двох проведених нарадах учениці висловлювали побажання провести реформи в гімназії; стосовно продовження занять – думки протилежні.

У другому варіанті цієї Записки питання конкретизується і згадується Василь Юхимович. Так, 25 жовтня схвильовані старші учениці прийшли до керівниці закладу з проханням дозволити провести в актовій залі нараду для обговорення наболілих питань. Оскільки вона своєю владою не могла дати такого дозволу, було обрано трьох учениць, які в супроводі класної наставниці Ляковської та викладача Данилевича звернулися до голови педради й отримали позитивну відповідь. У засіданні, крім учениць V–VIII класів, брали участь викладачі Данилевич і Марчевська. Присутні обговорювали питання «суто академічного характеру», за результатами чого було вирішено направити постанову до Попечительної ради гімназії. (З 1896 р. головою

² Там само. Арк. 1 зв.

Попечительної ради Харківської Вознесенської жіночої гімназії був Георгій Федорович Шульц – доктор класичної філології, ординарний професор Харківського університету з 1893 р.). Усі були задоволені, а наступного дня знову попросили дозволу провести збори, аби вирішити питання щодо відвідання занять, оскільки в той день мали припинити навчання в інших середніх освітніх закладах м. Харкова¹. Зрештою дійшли думки, що події, які відбуваються по всій Росії, та воєнний стан створюють такі умови, за яких подальше продовження занять неможливе, навіть якщо б учениці відвідували уроки. Крім того, таке рішення обґрунтоване Данилевичем та іншими членами педагогічного колективу, адже це має заспокоїти учениць². Даний приклад засвідчує ставлення Василя Юхимовича до революційних подій 1905 р., зокрема до напруженої ситуації в гімназії, його демократизм і моральне обличчя. За це правоохоронці підозрювали викладача в «неблагонадійності», адже він намагався захистити учениць від можливих репресій та висловлювався про значення російської революції у справі вирішення соціальних проблем³.

Наукова діяльність Перебування в Харкові було важливим етапом науково-педагогічної біографії В. Данилевича. Тут розгорнулася його співпраця з істориком Д. Багалієм (також вихованцем університету св. Володимира 1876–1880 рр.). Він спрямував Василя Юхимовича на дослідження історії Слобожанщини XVII–XVIII ст. З автобіографії В. Данилевича відомо, що в 1904 р. він розпо-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 328. Арк. 4.

² Там само. Арк. 4, 8, 8 зв.

³ Девільє М.А. Зазнач. праця. С. 156–157.

чав вивчати літературу і першоджерела з цієї проблеми. У березні наступного року в листі до В. Іконнікова він дякував за передану В. Саввою його книгу «Київ в 1654–1855 гг.» як цінне надбання для своєї колекції. На жаль, ще «не можу надати Вам дисертації, – повідомляв він, – оскільки знаходжуся поки що у стадії збирання матеріалів для неї». Василь Юхимович сповістив про зниження своєї працездатності через чималу низку проблем⁴, але сподівався, що все літо проведе в Москві й вивчатиме документи архівів. Він також поскаржився на обмаль потрібних йому книжок в університетській бібліотеці, через що довелося припинити «роботу по двох питаннях, кожне з яких я передбачав опрацювати у вигляді дисертації. Лише перехід до третьої теми дав мені можливість стати на твердий ґрунт, але разом з тим змусив мене зайнятися вивченням царського й імператорського періодів нашої історії». Саме в них «можна знайти питання, якого не торкалися ні дослідники, ні дилетанти». Данилевич обґрунтував обрання теми і хронологічного періоду для магістерської дисертації можливістю «вести самостійний пошук, не плутаючись у численних суперечностях та більшою мірою хитких теоріях»⁵.

Молодий науковець скористався підтримкою Д. Багалія, який посприяв в організації його відрядження до Москви (1905, 1907) для вивчення архівних документів з історії Слобідських полків. В архівній справі В. Данилевича під назвою «Нотатки для дисертації з історії Слобідської України» (1904) наводиться перелік

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 48 700. Арк. 7 зв.; Як зазначав його брат Георгій, через хворобу, матеріальні труднощі, родинні проблеми Василю Юхимовичу не вдалося здійснити задумане // Маслійчук В. В.Ю. Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина, 2004. № 1. С. 163–168.

⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 48 700. Арк. 8.

питань, які мають бути досліджені, що по суті виглядає як попередній план наукового пошуку: форми землеволодіння, їхній вплив на внутрішній побут; військова служба; податки; судові установи, закони та звичаї; покарання та ін. Там же йшлося про те, в яких саме архівах необхідно вивчати справи: Архів Міністерства Юстиції, Московське Відділення Загального Архіву Головного Штабу, Харківський Історичний Архів, Головний архів Міністерства Іноземних Справ у Москві. Крім того, В. Данилевич зазначив, що потрібно попросити В.Б. Антоновича надіслати йому п'ять томів виписок Маслова з Архіву Міністерства Юстиції¹. До виконання накресленого завдання Василь Юхимович доклав багато зусиль. Це відображено на 116 сторінках бібліографічного та архівного масиву джерел, що засвідчує скрупульозність дослідника та фаховий підхід до вивчення історії Слобожанщини. Вчений сформував, так би мовити, цінний путівник по документах вищезгаданих архівів та Повному Зібранню Законів Російської Імперії, який може стати орієнтиром для сучасних істориків. Загалом виписки стосуються широкого кола питань: економічного становища, збирання податків та інших господарських справ, управління, будівництва укріплень тощо. Для прикладу наведемо кілька законодавчих актів та інструкцій (офіційні документи подаємо мовою оригіналу зі збереженням правопису та пунктуації. – *Н. Ш.*): ПСЗ (Повне Зібрання Законів Російської Імперії). (1719) 3335. 1719. Марта 19. Именной, объявленный из Сената. О посылке в Киевскую и Азовскую губернии нефтяного дела мастеров, иноземцев, для размножения и усовершенствования сего ремесла; 3454. 1719. Ноября 18. Сенатский. О выводе армейских полков из квартир в Изюмском пол-

¹ ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 4. Арк. 3–4, 6 зв.

ку и о починке Изюмской и других крепостей для охранения тамошних мест от набегов Татар и Запорожцев. (1722–1723); 4090, 1722. Сентября 11. Инструкция. О переписи на Великороссийских землях Малороссиян, а в слободских полках помещичьих деревень; 4131. 1722. Декабря 12. Сенатский в Военную Коллегию. О составлении на Украине Ландмилиции» (ланд-міліція або ландміліція – напіврегулярне ополчення, що охороняло кордони імперії); 4191. 1723. Апреля 4. Именной. О сформировании на Украине армии и о положении подушной подати на Украинцов; 4195. 1723. Апреля 13. Сенатский. О положении на Украинцов, сверх осьмигривенного сбора, по четыре гривны с души; об учреждении конных Ландмилицких полков и о содержании оных помянутым сбором; 4200. 1723. Апреля 29. Высочайшая инструкция Генералу Князю Голицыну. О бытии ему на Украине Главным командиром над всеми войсками; об имени осторожности от Татарского и Турецкого нападения; об употреблении собираемых с Украинцов денег на конную ландмилицию. (1732); 6062. 1732. Мая 19. Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. О поселении служащих в Сербском гусарском полку Сербов в Украине, и о содержании их на счет казны; 6112. 1732. Июля 3. Именной, данный Сенату. Об объявлении в Малороссийских губерниях и Слободских полках позволения желающим переселиться на Великороссийские земли и об ежегодной пересылке в Сенат ведомостей к сентябрю месяцу о переселенных Малороссиянах. (1738, 1739, 1759); 7700. 1738. Декабря 7. Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Румянцеву. Об учреждении в Малороссии и в Слободских полках пороховых заводов; 7889. 1739. Сентября 5. Именной, данный Военной Коллегии. Об устройстве в Малороссийских и

Слободских полках конских заводов; 11013. 1759. Декабря 8. Сенатский. О правилах соляной продажи в Малороссии и в Слободских полках, до учреждения казенной продажи соли. (1781); 15171. 1781. Июня 13. Именной, данный Сенату. О новом расписании Губерний, с означением Генерал-Губернаторов. Звертаємо увагу на одночасне вживання в тогочасних офіційних документах назв «Україна», «Малоросія», а також збирання податків у гривнах. Відомо, що за грошовою реформою початку XVIII ст. російський рубль був повновартісною монетою на грошовому ринку українських земель, який у 30–40-х роках витіснив півтораки – низькопробні монети Речі Посполитої. Додамо, що в цьому рукопису В. Данилевича, який зберігається в ІР НБУВ під назвою «Виписки з архівних документів і опублікованих праць для матеріалів по історії Слобідської України», також указані монографії, статті в періодиці та інше, тобто зазначена необхідна джерельна база дослідження¹.

У Звіті про поїздку до Москви влітку 1905 р., який являє собою своєрідну статтю, В. Данилевич визначив її мету: вивчення документів з історії управління і побуту Слобідської України в XVII–XVIII ст. Учений підкреслив, що більше уваги надавав матеріалам з історії управління Слобідською Україною, а менше – побуту, оскільки останній дістав висвітлення в дослідженні І.І. Срезневського, Д.І. Багалія та Д.П. Міллера з історії Харкова, яке на той час мало вийти з друку. Вчений зробив короткий історіографічний огляд цієї проблеми, згадавши, крім вищеназваних, М. Костомарова та ін. Своїм завданням він вважав поповнення вже існуючих даних новими для висвітлення комплексної системи управління Сло-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 2. Арк. 66–70, 77, 80, 81а, 84, 85, 94, 95, 105, 116.

бідською Україною, звертаючи увагу також і на другорядні моменти. Дослідник підкреслив унікальність та «надзвичайну наукову цінність» документів Архіву Міністерства Юстиції. Він навів їхню коротку джерелознавчу характеристику: деякі написані звичайною приказною мовою XVII ст., «але траплялися також документи “білоруського письма”, малоросійською мовою, а один документ написаний польською, скорописом XVII століття». Торкаючись питання заселення Слобідської України, дослідник звернув увагу на серію документів про Балаклійський і Полтавський козацькі полки, оскільки перший з них мало відомий, а другий зовсім не відомий ученим². Пізніше про час утворення Балаклійського полку, стосовно якого в літературі існували різні думки, він опублікував статтю в Московському збірнику, присвяченому В.О. Ключевському. Вчений зазначив, що питання утворення Слобідських черкаських полків недостатньо вивчене та висвітлене в історичній літературі. Переважно мова йде про Охтирський, Сумський та Харківський полки, а про Воронежський – дані відсутні. Причини, які ускладнювали дослідження цього питання, полягали в методиці призначення полковників урядом та існуванні практики «наказних» полковників. Це позбавляло можливості порахувати їхню кількість у різні періоди. Мала місце практика, коли полком керували два полковники, їх міг призначати Білгородський воєвода. У Слобідській Україні також траплялося, що отамани управляли окремими адміністративними одиницями, які не залежали від черкаських полковників. Як відомо, переважна частина вчених нараховує п'ять полків:

² Данилевич В. Отчет о командировке в Москву летом 1905 года для занятий в архивах // Отдельные оттиски из «Записок Императорского Харьковского университета» за 1906 г. С. 3–4.

Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський та Ізюмський. Натомість Д.І. Багалій вважав, що був також Балаклійський полк. До реформи 1765 р. існували ще два полки – Балаклійський і Воронежський. На думку В. Данилевича, Балаклійський полк заснований у 1668–1669 рр. Він уточнив час утворення Сумського полку (1658 – початок 1659 рр.); Охтирський виник у проміжку між роками 1655–1658; Воронежський полк заснований до 6 червня 1660 р.; Харківський – наприкінці 1659 – на початку 1660 рр. У висновку вчений зазначив: Слобідські черкаські полки (Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський та Ізюмський) утворилися не одночасно (у другій половині XVII ст.). Організаційні процедури та причини їхнього створення були різними. Тоді ж, крім названих п'ятьох, виникали й інші, які з часом увійшли до їхнього складу¹.

У московських архівах Василь Юхимович віднайшов оригінальні документи щодо будівництва й заселення Ізюма, дані про формування територій Слобідських полків і склад населення, виявив цікаві дані про старійших полковників Харківського й Охтирського полків. Його цікавила організація управління краєм до виникнення полків, «наскільки два елементи населення – руські люди і черкаси² підкорені були центральним

¹ Данилевич В.Е. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому его учениками, друзьями и почитателями ко дню тридцатилетия его профессорской деятельности в Московском университете (5 декабря 1879 – 5 декабря 1909 года). Москва, 1909. 828 с. – С. 633, 635–639.

² Черкаси – екзонім/екзоетнонім – це топонім або етнонім, що не вживався місцевим населенням чи народом, у т. ч. на офіційному рівні; один з екзонімів українців, уживаний у XV–XVIII ст. у Московії (Російській державі). Взагалі черкасами називали українських козаків у документах другої половини XVI – першої половини XVII ст.

і місцевим органам Московської держави. Яким було управління обома частинами населення? Що в адміністративному устрої черкас являло особливості порівняно з управлінням руськими людьми», як реагувала людність на присилання «згори» військового керівництва та ін.³ Він занотував укази про призначення полковників, накази їм, укази про покарання та відставку тощо. Ним виявлено документи про «ставлення черкас до призначення полковників Московським урядом», вибори полковників та інших осіб зі складу полкової старшини, характер полкового і воєводського управління. В. Данилевич звернув увагу на сприйняття мешканцями різних органів влади та «взаємостосунки різних елементів населення Слобідської України», зокрема черкас і руських людей, їхнє відношення до полковників, воєвод, старшин, зловживання, а також ставлення Слобідської України до Гетьманщини, Січі, Польщі та Криму⁴. Дослідник також назвав документи про доходи полків, економічний стан старшини, повні списки полковників та інших осіб, зазначивши, що картографічні матеріали не зміг копіювати через брак якісного фотоапарату і коштів. Оскільки на той час документів з історії Слобожанщини було видано небагато, вчений пропонував частину знайдених ним опублікувати, зокрема такі: скарга Андрюшки Арсенєва «государю, царю і великому князю Олексію Михайловичу» на Охтирського полковника І. Гладкого (1658) про зловживання владою; скарга про недодану платню черкасам Сумського полку в 1659 р. (загальна сума 18 462 рублі); прохання до царя про надання зброї для новозведених п'яти міст (гармат і ядер до них з Путивльського залізного заводу). Ним вказано

³ Данилевич В. Отчет о командировке в Москву летом 1905 года. С. 5, 6.

⁴ Там само. С. 7.

рубрики і назви справ, приміром: Відносини Слобідської України до Курських воєвод; Відносини полковничого управління до воєводського; Відносини Слобідської України до центрального уряду; Склад населення тощо¹. Отже, науковий доробок В. Данилевича у справі збагачення української історичної науки даного періоду джерелами заслуговує на високу оцінку. Варто врахувати й те, що віднаходити й опрацьовувати документи в архівах було нелегкою справою. У ті часи дослідники часто користувалися послугами переписувачів/переписувачок, що дорого обходилося і не завжди задовольняло якістю. Наведемо приклад з листа В. Данилевича (мовою оригіналу. – *Н. Ш.*) переписувачу С.Д. Жеребцову від 28.12.1906 р. з Харкова. Зазначена особа копіювала (переписувала) документи Московського відділення Головного штабу (192 аркуші). «Милостивый Государь Сергей Дмитриевич! Присланные Вами копии с документов получил. Препровождаю Вам при сем второй и последний список документов, которые мне нужны в данное время. Очень рад, что Вы отметили мою ошибку в описи 25, связка 312, дело № 1746. Я включил пропущенные мною раньше листы в посылаемый при сем список. Перепишите их, пожалуйста, особо, чтобы их можно было подложить к переписанному раньше»². Вважаємо за доцільне навести із цього масиву документів хоча б декілька: царські укази, грамоти, рапорти полковників і генералів у Державну воєнну Колегію, чолобитна полкового ротмістра Сумського Слобідського полку замість його померлого батька. Зокрема, ротмістр повідомляє, що його прапрадід, прадід, дід і батько вірою і правдою служили і воювали проти татар і турків, служать і його

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 3. Арк. 4, 18, 28–42.

² Там само. Од. зб. 8–10. Арк. 1.

брати. Є також чолобитні полкової та сотенної старшини з кадрових призначень; справа про надання Воєнній Колегії відомостей про кількість козаків, які бажають служити в регулярних драгунських полках (жовтень 1743 р.); Жалувана грамота Слобідським полкам: Сумському, Ізюмському, Острогозькому, Харківському, Охтирському (1743) та ін.³

Під час другого відрядження до Москви влітку 1907 р. В. Данилевич продовжував накопичувати матеріал для дисертації і, не обмежуючись полковим управлінням, водночас вивчав воєводське, зосереджуючи увагу на документах приказу Великої Росії та Розряду⁴. Крім того, Д. Багалій написав йому листа з проханням зробити фотознімки з креслень, що стосуються Слобідської України та Білгородської смуги (вали, церкви, монастирі), які згодом можна видати з коментарями та висвітлити їх у відповідній доповіді на археологічному з'їзді. Він також повідомив, що професор В. Довнар-Запольський чекає від Д. Багалія статтю з історії колонізації Слобідської України, Поволжя та Сибіру для його хрестоматії. Проте, як зазначив Д. Багалій, він не в змозі зараз написати її та просив Василя Юхимовича виконати таку роботу, попередивши про це В. Довнар-Запольського⁵.

Учений завжди був обізнаний з важливими подіями наукового життя. Так, не пройшла повз його увагу книга М. Тихого (учня Д.І. Багалія) про В.Н. Каразіна,

³ Там само. Арк. 13–14 зв., 58, 60–63 зв.

⁴ Отчет о командировке в Москву летом 1907 года для занятий в архивах. Отдельные оттиски из «Записок Императорского Харьковского университета» за 1907 год. С. 1, 6. [Розрядний приказ, або Розряд – центральна державна установа в Російській державі XVI–XVII ст., яка опікувалася служивими людьми, військовим управлінням та управлінням південних і східних («окраїнних»/прикордонних) міст і повітів].

⁵ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 932. Арк. 1–2.

на яку він опублікував відгук, що вирізняється методикою викладу. Василь Юхимович вважав, що вивчати біографію будь-якої людини неможливо ізольовано від суспільно-політичних і особистих життєвих обставин: «Лише за дотримання цієї умови історико-біографічна праця набуває наукового значення»¹. В. Данилевич виклав своє бачення і методичні підходи до висвітлення біографій, покритикувавши М. Тихого за його книгу про В.Н. Каразіна. Він не погоджувався з тезою автора, ніби особистість повністю залежить від історичного процесу, тобто середовище цілком визначає характер і результати діяльності суб'єкта. Проте слід враховувати й індивідуальні риси, які відбиваються на його діяльності, – зауважив учений. Аналізуючи книгу, В. Данилевич робив влучні зауваження методологічного і методичного характеру: висловився проти апологетичних прийомів та підкреслив необхідність врахування причин і приводів будь-яких подій, критичного ставлення до матеріалу, застерігав від захоплення цитуванням, рекомендував розподіляти матеріал за параграфами, уникати категоричності тощо. До упущень М. Тихого віднесена й відсутність висновків. Разом з тим, учений підкреслив, що висловлені критичні зауваження не применшують важливого наукового значення книги, яка є «першим повним дослідженням про Каразіна, діяльність якого відрізнялася такою рідкісною різноманітністю». Цікаво, що це видання висувалося на премію Харківського університету на відзнаку 25-річчя царювання імператора Олександра II. В. Данилевич підтримав ідею та за-

¹ Данилевич В.Е. К биографии В.Н. Каразина. Отзыв о книге Н. Тихого «В.Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность». Харьков, 1907. 20 с. – С. 1. Нами також береться до уваги цей постулат, і тому науковий шлях В. Данилевича характеризується у просторі та часі, що відбито в назві монографії.

значив: враховуючи висловлені критичні зауваження, пропоную присудити премію в половинному розмірі – 500 рублів².

Яскравою сторінкою наукової біографії Василя Юхимовича є його діяльність у царині археології, яка, на думку вчених, ще не дістала належної оцінки. До речі, з трьох поколінь історичної школи В. Антоновича продовжували професійно займатись археологією В.Г. Ляскоронський (1860–1928), В.Ю. Данилевич (1872–1936), В.Є. Козловська (1889–1956). У 1902 р. 30-річний учений і педагог В. Данилевич брав активну участь у підготовці й організації роботи XII (Харків, 1902) та XIII (Катеринослав, 1905) археологічних з'їздів. Проведення таких заходів пов'язане з особою графа О.С. Уварова. Історія розпочалася з утворення 1846 р. Російського Археологічного Товариства, де, крім занять з античної археології та нумізматики, невдовзі було засновано відділення слов'яно-руської археології. У 1859 р. постала імператорська Археологічна комісія (АК), яка здійснювала розкопки й експертизу знайдених речей. 1864 р. О.С. Уваров разом із дружиною П.С. Уваровою створили Московське Археологічне Товариство (від 1881 р. – Імператорське Московське археологічне товариство; частіше вживається без слова «Імператорське»). І саме він ініціював проведення загальноросійських археологічних з'їздів³. Їхня головна мета полягала в об'єднанні науковців для розшуку і вивчення, охорони й популяризації пам'яток історії та культури різних часових періодів і територій Російської імперії. Але, крім наукових і культурно-просвітницьких завдань, археологія та

² Там само. С. 10–11, 15–17, 19, 20.

³ Археология в дореволюционной России. URL: rusplt.ru/sub/history/arheologiya-dorevoljucionnoj-rossii-34130.html

історія нерідко використовувалися правлячими колами (або людьми, далекими від науки) для розв'язання внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем (конфліктів) під час визначення національної ідентичності, регіональних особливостей територій. Отож археологія й історія були пов'язані з урядовими структурами та виконували певні завдання в межах тогочасної ідеології. На прикладі проведення археологічних з'їздів простежується цей взаємозв'язок внутрішньої політики імперії з діяльністю археологічних установ: комітетів, комісій, товариств, проведенням археологічних з'їздів.

Щоб уявити перебіг цих процесів, в яких доводилося брати участь В. Данилевичу, схарактеризуємо їх у загальних рисах. Організаційний період для проведення з'їзду був тривалим і складним: це створення підготовчої комісії – Підготовчого комітету (головна структура), визначення місця і часу з'їзду, розробка програми і правил, визначення складу Вченого комітету, узгодження з Міністерством народної освіти, Міністерством внутрішніх справ, отримання дозволу Комітету міністрів, який у разі схвалення документів звертався з відповідним проханням до імператора. Одночасно питання залагоджувалося з губернатором тієї місцевості, де мав відбуватися з'їзд. Зазначені правила, вироблені Підготовчим комітетом у 1868 р. для проведення з'їзду в Москві (1869), діяли з незначними змінами для всіх наступних зібрань. Як зазначає О.С. Смирнов, головну роль у прийнятті рішення про цей захід відіграло Міністерство народної освіти. Все відбувалося за суворого дотримання ухвалених «Правил», ніяких інших питань, крім запланованих, порушувати не дозволялося; присутність не зазначених у програмі осіб заборонялася. Під час революційних подій 1905–1907 рр. урядовий контроль посилювався, зокре-

ма за тематикою виступів тощо. Вищезгаданий дослідник виявив «співпадіння ідеологічних пріоритетів цих наукових форумів і державних пріоритетів у галузі внутрішньої національної політики, яку здійснював уряд у тій або іншій частині імперії»¹. З'їзди, що проводилися на західних землях Російської імперії (після VII), відбивали імперську політику «утвердження великоруської ідентичності цих територій». Тут, поряд із православною тематикою (боротьба з католицизмом), стояло мовне питання, в чому віддзеркалювалися багатомовні російсько-польські відносини (з'їзд у Вільно, 1893). На наступних форумах домінувала проблема української ідентичності, що виявилась у дискусіях з мовного питання. Не дозволялося використовувати українську мову, оскільки в офіційних колах вона вважалася діалектом великоросійської. Не вдалося знайти компромісу з мовного питання на Київському з'їзді (1899), коли галицькі вчені, не отримавши дозволу робити доповіді «галицько-руською» мовою, відмовилися брати участь у його роботі. Організатори XII з'їзду в Харкові (15–27 серпня 1902 р.) усе ж вибороли право виголошувати реферати «усіма слов'янськими наріччями»². На ньому були присутніми 398 делегатів, які представляли 64 організації: 8 університетів, 3 інститути, 4 духовні академії, 4 археологічних товариства, 6 історичних товариств тощо, 1 представник з Австрії, 2 – з Франції. Захід відбувався під головуванням графині П.С. Уварової; працювало 9 відділень.

¹ Смирнов А.С. Археологические организации и властные структуры Российской империи (в контексте внутренней и внешней политики второй половины XIX – начала XX века). Специальность 07.00.06 – археология: автореф. д-ра ист. наук. Москва, 2013.

² Там само.

На цьому представницькому форумі наукову й організаційну активність виявив досвідчений археолог В. Данилевич, який проводив польові розкопки в Харківській, Курській, Таврійській губерніях, досліджуючи городища, стоянки, майстерні тощо. 17 червня 1902 р. він супроводжував голову Московського Археологічного Товариства графиню П.С. Уварову під час огляду Донецького (Донець на р. Удь не плутати з м. Донецьк, що на р. Кальміус) та Хорошевського городищ у процесі підготовки XII Археологічного з'їзду, робив записи, надавав характеристику керамічних виробів. Донецьке городище мало невеликі розміри і вочевидь призначалося для переховування мешканців навколишнього поселення. Хорошевське городище було більшим за розмірами та краще укріпленим, але малодоступним для розкопок через будівництво на тому місці жіночого монастиря. В. Данилевич бідкався, що археологи можуть з різних причин не встигнути розкопати та дослідити Донецьке городище до відкриття з'їзду й організувати сюди екскурсії. Восени він разом із К. Мельник продовжував польові дослідження в Охтирському і Богодухівському повітах, розпочаті І.А. Зарецьким. Експедицію спонсорували Московське Археологічне Товариство та місцевий землевласник П.І. Харитоненко. Результати їхньої праці були оприлюднені в чотирьох рефератах. Василь Юхимович розповідав про Донецьке городище учасникам XII Археологічного з'їзду в Харкові під час їхньої екскурсії 18 серпня 1902 р. У «Трудах XII Археологического съезда» містяться два повідомлення В. Данилевича: «Карта монетных кладок и находок отдельных монет Харьковской губернии» та «Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского уезда» (тут і далі назви подаються мовою оригіналу зі збереженням правопису

та скорочень. – Н. Ш.)¹. Про Донецьку і Хорошевську археологічні стоянки зроблено окремий відбиток (1902)², а в 1905 р. у Києві вийшла друком брошура В. Данилевича, де йдеться про слов'янське походження Донецького городища. Автор визнає, що в ньому також мешкали кочівники, зокрема половці. У літописі під 1185 р. воно згадується як Донець, який мав ще й іншу назву – Шурукань³.

Реферати В. Данилевича та К. Мельник викликали зацікавлення в учасників з'їзду, зокрема в питанні датування та культурної приналежності експонатів. У дискусії брали участь відомі вчені: В. Антонович (почесний голова в засіданні 24 серпня), Ю.А. Кулаковський, Д.Я. Самоквасов, В.З. Завитневич. Отже, дослідження згаданих археологів безперечно мають наукову цінність та використовуються для складання археологічної карти Харківщини. Учасники XII Археологічного з'їзду вирішили звернутися до уряду з проханням заборонити на законодавчому рівні вивезення культурних цінностей за кордон. Було також повідомлено про «заморозку» питання щодо відкриття кафедр археології в університетах, яке обговорювалося на попередньому з'їзді в Києві (1899).

Знайдені під час польових робіт артефакти були оприлюднені у збірнику «Каталог виставки XII Археологического съезда. Отдел древностей, добытых из

¹ Ляшко С.М. Про участь В.Ю. Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові // Археологія. 2003. № 2. С. 132; Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902 г. Том I / под. ред. графини Уваровой. Москва, 1905.

² Данилевич В.Е. Донецкое и Хорошевское городища. Харьков, 1902. С. 3.

³ Данилевич В.Е. Донецкое городище и город Донец. Киев, 1905. С. 15.

раскопок и случайных находок». Виставкова практика завжди привертала увагу, адже виставки були обов'язковою складовою з'їздів. Вони засвідчували рівень розвитку археології, виконували просвітницьку функцію. Василь Юхимович одним з перших в Україні представив вирізку поховання як наочний експонат для кращого сприйняття матеріалу тими особами, які не володіли спеціальними знаннями. Саме так учений супроводжував свою доповідь «По поводу одного погребения, вырезанного с землею». Він відтворив увесь процес розкопок, перевезення 67-пудового експоната й розміщення в Музеї Витончених Мистецтв і Старожитностей у Харківському університеті (його також називають «Музеєм красних мистецтв і старожитностей»). Загалом матеріали з'їзду дають можливість з'ясувати здобутки та проблеми української польової археології того періоду. За польовим щоденником В. Данилевича простежується вся методика підготовчих робіт і самих розкопок¹.

62

Розділ 2

Долучився вчений також до вивчення давньої історії своєї малої батьківщини – Курщини, за що земляки шанують В. Данилевича, підкреслюючи його заслуги в археології. Він надав для Курської вченої архівної комісії матеріали до археологічної карти Курського краю (20 знайдених ним пам'яток різних часів навколо Курська). Як зазначають курські вчені, ним зроблено «чималий внесок у перетворення археології на самостійну історичну дисципліну, що розглядає дописемне минуле людства». Порівняно з попередниками, В. Данилевич «першим у ХХ ст. на більш високому методичному рівні започаткував польове вивчення пам'яток археології округи Курська»².

¹ Ляшко С.М. Знач. праця. С. 133–134.

² Историки Курского края. Данилевич Василий Ефимович (1872–1936). URL: KZREF.org/istoriki-kurskogo-kрая.html?page=23

Важливого значення археолог Данилевич надавав нумізматичному матеріалу, вважаючи його повноцінним історичним джерелом. У статті «Значение нумизматики в изучении русской истории» (Харків, 1903) ним висвітлена її роль в історичних дослідженнях, палеографії, вивченні медальєрного мистецтва та ін. Результатом археологічних розкопок ученого стала його доповідь «Карта монетных кладок и находок отдельных монет Харьковской губернии». Крім того, в 1904 р. була надрукована стаття «Монетные клады Екатеринославской губернии»³. У даному контексті на увагу заслуговує методологічна компонента нумізматичної справи. Дослідник пояснював методику визначення фальшивих (підробних) монет, що мало не лише наукове, а й практичне значення через наявність у грошовому обігу монет, які не відповідали державним зразкам. Підкреслюючи вади в тогочасних нумізматичних каталогах, зокрема відсутність фальшивок, учений порушував питання нумізматичного джерелознавства.

Для В. Данилевича і надалі археологічні з'їзди залишались у пріоритеті: XIII (Катеринослав, 1905), XIV (Чернігів, 1908), XV (Новгород, 1911). Нестабільна внутрішньополітична ситуація в Росії в 1905 р. негативно вплинула на підготовку та роботу з'їзду в Катеринославі, кількість учасників якого значно скоротилася порівняно з попереднім. П. Уварова повідомила, що вирішення питання про заборону вивезення культурних цінностей за кордон відтерміновано через необхідність його глибшого вивчення. На цьому форумі тематика з археології, історії та етнографії Південної Росії

³ Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ) // Вестник Харьковского университета. 357'91. Вып. 24. С. 108, 128–129; Данилевич В.Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. Харьков, 1904.

посідала вагоме місце, продовжуючи традицію Харківського з'їзду. В огляді його наукової програми відзначені найцікавіші доповіді з первісної археології В. Данилевича та інших, про Трипільську культуру Е.Р. фон Штерна, В.В. Хвойки, пам'ятки античності й доби раннього заліза Е.Р. фон Штерна, К.М. Мельник-Антонович, Л.В. Падалки, В.Г. Ляскоронського, пам'ятники архітектури Г.Г. Павлуцького. Проте не всі заявлені питання були розглянуті, у т. ч. В. Данилевича «про розробку уніфікованої легенди для складання карт монетних кладів». Згідно з традицією відзначати наукові заслуги вчених, учасники привітали В. Антоновича з 30-річчям наукової діяльності і на завершальному засіданні визначили місце проведення наступного – XIV з'їзду, ним став Чернігів. Як зазначає А.В. Шаманаєв, з'їзд у Катеринославі не виявився особливо блискучим, але не можна його назвати й невдалим¹. (Сюжети про XIV і XV з'їзди, які хронологічно стосуються наступного, тобто київського, періоду, подаємо у даному розділі для створення цілісного уявлення про місце археології в науковій біографії В. Данилевича).

У роботі XIV з'їзду в Чернігові (1908) взяли участь 275 осіб, у т. ч. вчені з Праги і Кракова (3 особи), а також один викладач Казанської гімназії в якості члена Французького університетського наукового товариства. Чернігівський форум археологів відзначився тим, що суперечки точилися не «у верхах», як то мовиться, а поміж членами Підготовчого комітету про дозвіл робити доповіді на «діалектах»². В опублікованих «Трудах Мос-

¹ Шаманаєв А.В. Вопросы охраны культурного наследия на Всероссийских археологических съездах (вторая половина XIX – начало XX в.). Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2017. 199 с. – С. 87, 98, 100, 117, 143, 144.

² Смирнов А.С. Археологические организации и властные структуры. URL: <https://www.archaeolog.ru>media>smirnov doc>

ковського Предварительного комитета по устройству четырнадцатого Археологического Съезда» зазначено два повідомлення В. Данилевича: «Розкопки курганів поблизу хут. Покровського, Валківського повіту, Харківської губернії влітку 1903 р.» та «Щоденник» розкопок названих курганів. А у «Трудах Четырнадцатого Археологического Съезда <...>» міститься його повідомлення про польові дослідження в Курській губернії³. Згідно з правилами, на завершальному етапі роботи цього наукового форуму було вирішено провести наступний з'їзд у Новгороді (XV, 1911), аби не повторювати демаршів «українофілів» на попередніх з'їздах у Південній Росії. Його Програма складалася з дев'яти відділень, одне з яких – «Древности первобытные» (Старожитності первісні) – очолював В. Данилевич. На відкритті засідання вчений виголосив промову, а також виступив з доповіддю про період існування Приказу Великої Росії⁴.

Завдяки високим досягненням у науковій і практичній роботі в галузі археології Василь Юхимович здобув визнання та був обраний членом-кореспондентом Імператорського Московського археологічного товариства (1902), дійсним членом Одеського Товариства історії і старожитностей (1904), Московського нумізматичного товариства (1907), членом Таврійської вченої архівної комісії (1908) тощо⁵. Його вважали

³ Труды Московского Предварительного комитета по устройству четырнадцатого Археологического Съезда. Вып. 2. Москва, 1908; Труды Четырнадцатого Археологического Съезда в Чернигове. Том III. 1908. Москва, 1911.

⁴ Труды Пятнадцатого Археологического Съезда в Новгороде. 1911. Том I / под ред. графини Уваровой. Москва : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1914. С. 102, 107.

⁵ Мішук Г.А. Матеріали до вивчення розвитку нумізматики наприкінці XIX – у 30-х роках XX ст. в особовому архівному фонді В.Ю. Данилевича // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 177, 178, 181–182.

«найкомпетентнішим нумізматом та вченим» у Києві. Нами пораховано: з 15-ти з'їздів (16-й було відкладено за кілька днів до початку Першої світової війни) – 6 відбувалися в Україні (Київ, 1874, 1899; Одеса, 1884; Харків, 1902; Катеринослав, 1905; Чернігів, 1908); з усіх 15-ти археологічних форумів В. Данилевич брав участь у п'ятьох¹. Крім того, вчений доповідав на Володимирському обласному Історико-археологічному з'їзді (1906). Наразі маємо визнати, що з'їзди як археологічні форуми, без сумніву, відігравали певну наукову роль, але підлягали жорсткому контролю з боку офіційної влади. У Києві, Харкові, Чернігові все ж вдалося уникнути прямої політизації й розв'язувати наукові проблеми. Багатотомні видання матеріалів з'їздів становлять цінний матеріал для дослідників, а у пресі їхню роботу однією з перших висвітлювала Таврійська вчена архівна комісія в часопису «Известия ТУАК», на сторінках якого в 1907 р., № 40, Василь Юхимович опублікував «Заметку о древностях д. Кекенеиз из Ялтинского уезда».

В. Данилевич підтримував тісні наукові контакти з П.С. Уваровою, петербурзьким ученим М.І. Веселовським, київським археологом М.Ф. Біляшівським та ін. І в той же час він був Консерватором (Хранителем) Етнографічного музею в Харківському університеті (завідував музеєм заслужений ординарний професор М.Ф. Сумцов) та написав його історію. Рукопис цієї статті зберігається в особовому архівному фонді вченого, на його першому аркуші внизу автор висловив прохання до друкарні, аби вона зробила 100 відбитків за його рахунок. (Стаття опублікована у кн.: «Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского универси-

¹ Дементьева Ю.М. Материалы археологических съездов (1869–1914). URL: <https://cyberleninka.ru>>article

тета (1805–1905) / под. ред. Д.И. Багалея, И.П. Осипова. Харьков, 1911. 282 с.). Дана наукова розвідка Василя Юхимовича привертає увагу скрупульозним аналізом значного фактичного матеріалу. Вчений виклав організаційні моменти становлення цієї інституції, додавши відомості про наповнення експонатами та про бібліотечний фонд. Як зазначає вчений, на початковому етапі функціонування Харківського університету (засн. 1805 р.) у ньому не існувало такої навчально-допоміжної структури як музей красних (витончених, російською – изящных) мистецтв і старожитностей. Натомість там зберігалися колекції художніх творів, старожитностей, а також колекція естампів, придбана В.Н. Каразіним в академіка Ф.П. Аделунга, тощо. Вони відповідно розташовувалися в мюнц-кабінеті, кабінеті рідкісних речей, малювання й живопису, частково – в архітектурному кабінеті, однак не використовувалися в навчальному процесі. У 1807 р. рада професорів доручила керівникам навчальних закладів, що підлягали університету, відшукувати рідкісні речі й купувати їх для музею коштом університету². Колекції також поповнювалися дарами від приватних осіб. У процесі структурних змін в університеті експонати згаданих кабінетів передавалися до Музею витончених мистецтв, який у 1835 р. почав використовуватись як навчально-допоміжна установа. У 1837 р. попечитель попросив про допомогу від Академії художеств у справі його облаштування й отримав від неї зліпки вилитих з гіпсу фігур. Після поповнення Музей старожитностей та витончених мистецтв у лютому 1861 р. відкрився для відвідувачів. Були спроби перемістити його

² Данилевич В. Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета (1805–1905) // ІРНБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 167. Арк. 1, 3.

матеріали до актової зали, але професор О.О. Потебня, підтриманий членами ради (17 проти 12), на це згоди не дав. Неодноразово порушувалося питання про поповнення колекції музею, однак справа так і не зрушила з місця, його приміщення також не задовольняло музей через замалу площу. Особливо ця проблема загострилася після XII Археологічного з'їзду, коли кількість експонатів збільшилася. Здійснювалися спроби звести нову будівлю, на що було отримано згоду Міністра народної освіти та Міністра фінансів, але російсько-японська війна змусила відкласти цю справу на майбутнє. «У 1906 р. музей перемістився в колишню квартиру попечителя, на яку вказував покійний професор О.І. Кирпичников ще в 1882 р.»¹.

В. Данилевич у своєму дописі навів яскраві факти з історії музею та його книгозбірні. Художню колекцію, подаровану в 1873 р. А.М. Алфєровим, він назвав «прекрасною як за кількістю, так і за гідністю». У музеї було зібрано чимале число первісних старожитностей, відкрито спеціальний антропологічний відділ, відділ монетних кладів, систематизований самим В. Данилевичем. Етнографічні матеріали для музею дарував професор М.Ф. Сумцов, а В. Данилевич передав колекцію матеріалів про українського письменника І. Котляревського. Музейну бібліотеку започатковано цінними виданнями з історії мистецтв і археології професора А.Й. Валіцького. Дари професора Є.К. Рєдіна присвячені мистецтву Сходу, Візантії, Давньої Русі та історії давньохристиянського мистецтва².

¹ Данилевич В. Музей изящных искусств ... // ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 167. Арк. 5 зв.

² Там само. Арк. 6–7; Івахненко І. Внесок Василя Данилевича у розвиток музейництва в Україні. URL: <https://ysgsij.kubg.tdu.ua/Грінченко> – Сетон міжнародний журнал молодих науковців, 2020, випуск 1.

У згаданій статті Василь Юхимович торкнувся питання щодо навчально-просвітницької ролі музею для студентів, а також виховного впливу його експозиції на формування естетичних смаків суспільства. Музей привертав увагу учнів шкіл малювання, аматорів художнього копіювання, пересічних харків'ян та ін. На основі зібраних даних він відобразив у таблиці кількісний та якісний склад відвідувачів бібліотеки й музею, зокрема в недільні дні: приміром, у 1894 р. – близько 1300 осіб, наступного року – 958, надалі кількість зменшувалася. По завершенню XII Археологічного з'їзду музей був вимушено закритий через тисняву від значної кількості експонатів. Навіть після повернення археологічних речей їхнім власникам замале приміщення не дозволяло йому виконувати свою функцію. У 1908 р. відкрився Етнографічний музей Харківського Історико-Філологічного товариства, в основу якого було покладено експонати виставки етнографічного відділу XII Археологічного з'їзду. До нього також увійшли колекції університетського музею. У новоствореній установі, крім інших, функціонував кримський відділ, куди Василь Юхимович передав зібрані ним археологічні пам'ятки. Він же був одним із хранителів цього музею³. На жаль, у розглянутій статті В. Данилевича не зроблено висновків і, можливо, рекомендацій та пропозицій щодо подальшого розвитку Етнографічного музею Харківського Історико-Філологічного товариства. Як відомо, його археологічні скарби в 1920 р. увійшли до складу Музею Слобідської України (сучасний Харківський історичний музей ім. М.Ф. Сумцова).

³ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 16. Арк. 8–9; Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1911. 8 с. – С. 5, 7.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2. Науково-педагогічна праця В. Данилевича в Харкові засвідчує його велику працездатність та широкий діапазон наукових інтересів. Насамперед він здійснив опрацювання наукової літератури та першоджерел, віднайдених у московських архівах для написання дисертації з історії Слобідської України XVII–XVIII ст. Крім викладання в Харківському університеті, він проводив заняття в жіночих гімназіях, публікував статті. Вагомим вважається внесок Василя Юхимовича в розвиток археології в Україні: проведення польових досліджень, участь у підготовці та організації археологічних з'їздів у Харкові й Катеринославі, а пізніше в Чернігові та Новгороді. Загалом археологічні з'їзди координували діяльність не лише окремих учених, а й наукових товариств. На той час В. Данилевич устиг набути практичного досвіду в різноманітних сферах наукової, викладацької, організаційної діяльності, його було обрано членом багатьох наукових товариств, що насправді дозволяє назвати харківський період життя В. Данилевича дуже плідним. Проте впоратися з дисертацією не вдалося, на що були об'єктивні причини: сімейні обставини, стан здоров'я, надмірна зайнятість організацією археологічних з'їздів. За відомостями М. Девільє, питання з дисертацією залишається нез'ясованим, оскільки через брак коштів було надруковано лише частину тексту з історії Слобожанщини. Також незрозуміло, чому В. Данилевич відмовився від безкоштовної публікації, запропонованої «Університетскими Известиями» (див.: Девільє М. Зазнач. праця. С. 164).

ДЕСЯТИЛІТТЯ СУВОРИХ ВИПРОБУВАНЬ (1907–1917)

Данилевич – приват-доцент
університету св. Володимира
(1907–1915)

Добре зарекомендувавши
себе в науково-освітніх ко-
лах інтелігенції, В. Даниле-
вич міг розраховувати на
підвищення свого службо-

вого статусу. Нагода випала 1907 р., коли він на пропозицію М. Довнар-Запольського переїхав з Харкова до Києва для роботи в університеті св. Володимира. У зв'язку з цим Д. Багалій у листі до В. Данилевича висловив щире задоволення, оскільки дана подія свідчила про визнання Василя Юхимовича як фахівця. Крім того, це означало високу оцінку В. Антоновича та запровадженій ним традиції викладання, отже «йому буде приємно бачити Вас на своїй кафедрі в Києві», – вважав Д. Багалій¹. Однак ситуація виявилася досить складною. Від середини 90-х років «обласна» тематика як характерна ознака «київської історичної школи» вичерпувала себе, через що постала проблема методології. Розпочалася полеміка між М. Грушевським та Д. Багалієм, яка виявила на початку XX ст. ідейно-політичні розбіжності

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 932. Арк. 3.

між науковцями Львівського університету (М. Грушевський) та учнями В. Антоновича, які працювали в російських університетах й уособлювали народницьку школу (течію) в історіографії, біля витоків якої стояв історик М. Костомаров. Її методологічна парадигма поступово видозмінювалася від романтично-народницької до позитивістсько-народницької. Представники цієї історіографічної течії провідну роль в історичному процесі надавали народові, на противагу «державникам», які нею наділяли українську еліту. Державницький напрям в історіографії започаткував М. Грушевський. У 1904 р. у збірнику «Статті по славяноведенію» (СПб., 1904. Вып. I. С. 298–304) була опублікована його «Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства». У ній викладено концепцію самобутності історичного розвитку українського народу, яка не узгоджувалась із російською концепцією «общерусскої» народності. Суть цієї схеми полягає в поєднанні трьох компонентів української історії: український народ з його віковими традиціями, культурою; спільна етнічна територія; державна влада з її захисними та регулюючими функціями в суспільстві. Михайло Сергійович зазначав: «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської». Вчений підкреслював, що політичне, державне життя відіграють важливу роль в історії народу, але поза ними не повинні залишатись економічні, культурні чинники. Для українсько-руської народності, яка тривалий час живе без національної держави, необхідно визначати співвідношення цих факторів та їхній вплив на національне життя. Історія Російської держави й великоруського народу не може представляти «історії інших слов’янських

народностей – українсько-руської й білоруської». На думку М. Грушевського, треба усунути еклектичний характер «русської» історії, яка включає історію інших східнослов'янських народностей, і «поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами»¹. Таким чином, історик анулює централістично-генеалогічну схему «русської» історії, поширену в російській історіографії, пропонуючи історичну схему розвитку окремо кожного східнослов'янського етносу – українського, російського і білоруського. Державницький напрям в історіографії продовжував розвиватися під впливом української революції 1917–1921 рр., теоретичних здобутків західноєвропейських учених, а також ідей істориків-народників та «Звичайної схеми...» української історії М. Грушевського. Сучасні дослідники вказують на умовність і розмитість змістовного визначення народницької і державницької шкіл в історіографії (І. Гирич, Я. Дашкевич). Це питання дискутувалось у 90-х роках ХХ ст., та згодом його гострота зменшилася. Отже, наукова діяльність В. Данилевича відбувалась у цей перехідний період розвитку історичної науки в Україні.

Скориставшись запрошенням М. Довнар-Запольського, В. Данилевич здійснив заповітну мрію отримати професорську посаду в рідному університеті. Справа виявилася неординарною – він відчув ідейні розбіжності у викладацькому колективі під час конкурсної процедури. За чинними правилами декан історично-філологічного факультету М.М. Бубнов (1858–1943; у 1905–1919 рр. чотири терміни поспіль очолював факультет) після смерті П.В. Голубовського (1907) оголосив конкурс на заміщення вакансії на другій кафедрі російської історії.

¹ URL: litopys.org.ua/hrs/hrs02.htm

Університетським статутом, ухваленим 15(27) серпня 1884 р., вперше запроваджувалася така система обрання на посади лекторів-професорів з дозволом брати участь у «наукових змаганнях» приват-доцентам поряд із професорами. Варто зазначити, що з 11 університетів, які функціонували в Росії, три припадали на Україну. При цьому співвідношення професорського складу до студентів (1:12) відповідало європейським стандартам, а відрізняла від них світська спрямованість навчання. Образ тогочасного українського професора характеризувався любов'ю до батьківщини, високою ерудицією, педагогічною майстерністю, приналежністю до наукової школи, вільнодумством, великою працездатністю¹. Такими рисами був наділений відомий археолог В. Данилевич. Його привабливість щодо цієї посади полягала також у тому, що, на відміну від переважаючої тематики наукових досліджень з історії Московщини в широкому розумінні, Василь Юхимович героїчно вивчав джерельну базу вітчизняної історії², але йому бракувало магістерського ступеня. У згаданому конкурсі взяли участь професори Ніжинського історико-філологічного інституту В.І. Савва та Львівського університету М.С. Грушевський. Матеріали про перебіг конкурсу публікувалися в газетах «Закон и Правда», «Киевлянин», «Киевский Голос», які відображали різні точки зору. Приміром, у газеті «Закон и Правда» (1907, № 144) зазначалася важливість кафедри російської історії – як через «високе значення її предмета – вітчизняної історії, так і за вплив її на вироблення політичних переконань майбутніх викладачів історії в середніх навчальних закладах.

¹ Findout.su/5x36883.html

² Онопрієнко В., Реєнт О., Шербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1998. 242 с. – С. 191.

<...> У викладанні історії головну роль відіграє особистість професора». Газета критично поставилася до кандидатури Грушевського як «україномана» і вважала небажаним його працю в університеті. «Київ – колыска Росії і центром української автономії ніколи не був і не буде»³. Натомість «Киевский Голос» (1907, № 81) вустами М. Василенка висловився на підтримку кандидатури М. Грушевського (одного з останніх учнів Антоновича). Він підкреслив наукові заслуги Михайла Сергійовича, в особі якого «наука української історії знайшла в собі невтомного дослідника, а українство – одного з відданиших, переконаніших, енергійніших діячів»⁴. Газета «Закон и Правда» (1907, № 158) продовжувала виступати проти кандидатури М. Грушевського, опонуючи М. Василенку. У цих баталіях В. Данилевич не міг виступати конкурентом на професорську посаду через відсутність наукового ступеня, тож його обрали приват-доцентом, доручивши викладати обов'язковий курс давньої російської історії, джерелознавство та історіографію. Михайло Сергійович не пройшов за конкурсом, оскільки не влаштував своїми українофільськими поглядами і не вписувався в тодішню загальну українофобську атмосферу в університеті. М. Девільє припускає, що він був небажаним на кафедрі через політичні погляди. А Василь Юхимович працював до 1915 р. і деякий час очолював другу кафедру давньоруської історії⁵.

³ Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Київ : Прайм, 2000. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. Київ : Прайм, 2000. 697 с. – С. 87–89.

⁴ Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. С. 89.

⁵ Девільє М.А. Зазнач. праця. С. 163, 169.

З великої кількості збережених конспектів лекцій, виголошених у той період в університеті св. Володимира та на ВЖК, привертає увагу складена ним хронологія історії Росії від 1667 до 1830 рр., яка по суті є переліком усіх тогочасних подій. Назвемо лише деякі, що стосуються історії України (дослівно): 1667 – Посольський Приказ об'єднаний з Малоросійським, Володимирською та Галицькою четвертями; 1687 – 1-й похід на Крим. Повалення Самойловича й обрання Мазепи. 1689 – 2-й похід на Крим. Нерчинський договір (Головін); 1695 – похід на Азов. Будівництво суден. 1696 – взяття Азова; 1700–1721 – Велика Північна війна; 1707 – Булавін знищив на р. Айдар загін кн. Ю.В. Долгорукого та відійшов у Запоріжжя; 1709 – поразка і здача Веприка Карлу XII. <...> Зрада Запорожжя і взяття його. Облога Полтави. 27 липня Полтавська битва¹. У 1908/09 академічному році В. Данилевич розробив курс лекцій «Російська історична географія» (читав в університеті та КВЖК; у його рукописах зберігається чернетка тексту «Час заселення нашої країни». Як і в попередніх лекціях, він у дискусійних питаннях поділяв позицію В. Антоновича і М. Грушевського). Серед інших увагу привертає лекція на тему «История русской колонизации» (IX–XIX ст.), прочитана в університеті та на Київських Вищих Жіночих Курсах. Василь Юхимович класифікує цей процес за типами (X–XIV ст.): вільна, промислова, торговельна, княжичевійськова, церковно-монастирська та ін. Вільна колонізація означала продирання крізь ліс, випалювання його, заснування поселень; промислово-торговельна відбувалася не раніше IX ст.; пізніше – княжичевійськова: походи на інші племена, освоєння територій. Стосовно церковно-монастирської колонізації В. Данилевич

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 98. Арк. 1–5, 7.

зазначив, що думки вчених розходяться: Корсаков надає їй великого значення, а Мілюков вважає це перебільшенням. Загальна тенденція полягала в міграції населення та швидкому заселенні околиць великих міст. Для прикладу він навів Київ, який розширився в XI ст. (нове Ярославове, або Велике місто). У XII ст. зведені ворота: «Золоті на Південному Заході (церква Благовіщення вгорі), на Південному Сході – Лядські, на північному заході – Жидівські. Крім того, були ворота всередині міста, що з'єднували Старе місто з Великим». Також ним докладно описані околиці Києва².

Василь Юхимович розкрив питання колонізації Півдня й південного Сходу у зв'язку з татарською навалою. «Кримський півострів – центр Кримського ханства». Татари вели кочовий спосіб життя, і лише взимку частина з них поверталася в селища. Осілими вони стали у другій половині XVII ст.³ Оскільки проблема колонізації згаданих територій дискусійна, вчений зазначив, що Максимович, Антонович, Багалій, Грушевський спростували думку російських учених щодо запусіння Південної Русі. Не було такого, за винятком ущент спустошеного Переяславського князівства. Більша частина Чернігово-Сіверської землі після Батієвої навали зберегла незалежність, частково перебуваючи під владою Москви та Литви. Отже, «населення теперішніх Чернігівської та Курської губерній не зникло». (Курськ зник і відновився знов у XVI ст.). «Путивль зберігся, а в Рильському князівстві татарський відкупщик Ахмад у кінці XIII ст. побудував навіть 2 слободи»⁴. Татарські кочовища у XIII–XV ст. розташовувалися ближче до Русі, ніж у

² Там само. Од. зб. 91. Арк. 4–5.

³ Там само. Арк. 8–9, 13.

⁴ Там само. Арк. 9.

XVI та особливо в XVII ст. Але між Руссю і татарськими кочів'ями – незаселений степ (дике поле), яке відвідували не лише татари, а й руські люди. Ще у XIII ст. у царстві Батия почалися заворушення, в XIV–XV ст. вони сягли апогею (Кримське, Казанське, Астраханське ханства). Енергійне й систематичне укріплення степових окраїн Московської держави відбувалося за царя Івана IV.

В. Данилевич розглянув заселення Слобідської України напередодні повстання Богдана Хмельницького та особливо після його невдач. Він назвав Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський полки, зазначивши, що острогозьким козакам Петро I віддав Айдар¹. Учений звернув увагу на розбіжності серед істориків в оцінках становища південної частини Лівобережжя. Зокрема, на думку Стороженка, від татар населення тікало, а потім поверталось і ніколи не зникало на Переяславщині. Лазаревський, Грушевський та інші дослідники вважали, що ця територія була дуже бідною на населення, тому надовго отримала назву полів. Василь Юхимович схарактеризував історіографію колонізації (Лазаревський, Владимирський-Буданов, Яблоновський, Стороженко, Падалка, Грушевський, Барвінський та ін.), зазначивши, що вона ще не вичерпала проблеми. Отож потрібно додавати архівні джерела Речі Посполитої та Московської держави. Нерідко він висловлював солідарність із позицією Грушевського².

Далі висвітлюється поділ України після Люблінської унії 1569 р. Так, у складі Малопольської провінції були переважно українські воєводства: Любельське, Підляське, воєводство Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Київське, Брацлавське, Чернігів-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 91. Арк. 11, 15, 17.

² Там само. Арк. 41, 42, 43.

ське. В. Данилевич надав характеристику ландшафту Слобідської України (Харківська та сусідні Курська і Воронезька губернії), шляхів та переправ через річки. Колонізацію південної частини Лівобережжя вчений розкрив за Лазаревським, який поділяв її на три періоди: перша половина XVII ст., друга половина XVII ст., перша половина XVIII ст. Василь Юхимович визначив стан південної частини Задніпров'я та інших територій і зробив висновок: упродовж першої половини XVII ст. населення степового Правобережжя та Задніпров'я збільшилось у 15–20 разів. «Одночасно зростає і чисельність козаків, <...> організація населення подібно козацькій, <...> люстратори їх зараховували до неслухняних»³. Наведена в загальних рисах історія колонізації засвідчує високий професіоналізм викладача, широке залучення наукових здобутків відомих авторів із застосуванням порівняльного методу аналізу історичного матеріалу. Продовжуючи цю тему, дослідник висвітлює етнографічні наслідки колонізації. Зокрема, вчений схарактеризував антропологічний тип великоросів, подібності й відмінності між білорусами й литовцями, великоросами та фінами. Він підкреслив «більш високу культуру Новгороду і Пскова, пояснюючи постійним спілкуванням цих міст із Західною Європою», що відбилося на формуванні релігійних відносин у них та появі стригольників⁴.

Викладацька практика В. Данилевича в університеті загартовувалася в умовах напруженої внутрішньої атмосфери в колективі. Відомо, що стосунки між викладачами були не простими через ідеологічні вподобання, українофільські або русофобські погляди, особисті проблеми тощо. Згадаємо конкурс 1907 р., коли

³ Там само. Арк. 36–37, 46, 51, 54.

⁴ Там само. Од. зб. 224. Арк. 1–2, 5.

М. Грушевський не потрапив на кафедру російської історії через своє українофільство. Ситуація загострилась, а для В. Данилевича 1913 р. став навіть випробуванням «на виживання» у зв'язку із захистом дисертації Є. Сташевським. Цікавими є деталі обставин, що мали місце напередодні цих подій. У квітні 1913 р. М.В. Довнар-Запольський написав листа своєму учню Г.А. Максимовичу, зміст якого той повідомив В.Ю. Данилевичу. У ньому йшлося про те, що Міністр освіти вимагає заповнити другу кафедру російської історії. Георгій Андрійович висловив занепокоєння, оскільки до цього ні він, ні Данилевич не були готові, адже обидва ще не захистили магістерські дисертації. Максимович запитав у Данилевича, чи завершить він свою дисертацію влітку. Тоді він склав би конкуренцію іншим кандидатам на заміщення кафедри. Це стурбувало Василя Юхимовича, який викладав обов'язковий «Курс русских древностей», отже, його могли позбавити можливості продовжувати цю справу. Тимчасом Г.А. Максимович завершив дисертацію і подав восени на захист, попросивши В.Ю. Данилевича дати відгук, оскільки В.С. Іконніков через зайнятість відмовився бути опонентом. В. Данилевич написав позитивний відгук, за що отримав подяку від Георгія Андрійовича та високу оцінку своєї науково-педагогічної діяльності. Г. Максимович підкреслив, що найкращою кандидатурою на кафедру був би В. Данилевич¹. У той же час Василь Юхимович дав критичний відгук на дослідження Є. Сташевського, звинувативши його у плагіаті. Ця скандальна історія, що дістала назву

¹ Василь Ульяновський. Національне питання в університеті св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України. URL: shron3.chtyvo.org.ua/Ulianovskyi_Vasyl/Natsionalne_pytannia_v_Universyteti_Sv_Volodymyra_v_19171918_rokakh_sproba_vidkryttia_kafedry_istorii_Ukrainy

«справа Сташевського», висвітлила наукову непорядність останнього. До речі, професор С. Платонов у листі до професора М. Бубнова (16 жовтня 1913 р.) писав про книгу Сташевського: вона «бойкая, развязная и самоуверенная, <...> с начала и до конца книги – на ней печать какой-то бесшабашности – в оценке ученых мнений и материалов, в решительности ученых суждений, в обращении с документами. В довершение всего – цитаты часто **фальшивы**, так что их нельзя ни одной принять без проверки; иные производят впечатление **подлога**. Идейная сторона книги больше эффектна, чем основательна, а мысль о роли Филарета не нова»². Насправді виявився факт викрадення Сташевським 319 сторінок історичних документів з архівів Міністерства Юстиції та Міністерства Іноземних Справ у Москві. Незважаючи на колізію, дисертація була захищена, а в 1915 р. Є. Сташевського обрано екстраординарним професором кафедри російської історії всупереч запереченням М. Довнар-Запольського та В. Данилевича³. *(Для роздумів: у довідкових виданнях про Є. Сташевського трапляються неузгодженості. Один приклад: в українській вікіпедії написано, що він народився в Зінькові на Поділлі; у виданні 1968 р. його незакінченої праці «История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX вв.» у біографічних даних місцем народження зазначено Тулу; або ж – з якого року – 1934 чи 1936 – працював в Інституті історії НАН України?).* Справа набула політичного забарвлення. Дехто із професорів став, так би мовити, на «правий» бік,

² Бубнов М.М. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира // *Alma Mater: Університет св. Володимира в добу Української революції*. С. 176.

³ Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. С. 220.

інші – на «лівий». З цього приводу висловився М. Бубнов, політичні переконання якого дехто піддавав сумніву. Він просив не плутати його з двоюрідним братом (членом Держдуми), який був прихильником партії правого порядку, адже сам не належав ані до «правих», ані до «лівих». «Правою» професурою він називав прихильників Сташевського, «лівою» – С. Веселовського, В. Данилевича та М. Довнар-Запольського. Особисто ж М. Бубнов надавав перевагу «горінню, ніж плазуванню, та у своєму трудовому житті зберіг лише одну форму панства: це сміливість мати свої власні переконання та розкіш висловлювати їх усюди, без усілякого утиску якою-небудь партійною дисципліною»¹. *(У даному разі доречно згадати події в університеті кінця XIX ст., які О.П. Толочко назвав «не зовсім академічними дискусіями». Олексій Петрович порушив актуальні й для нинішнього часу питання: «Що вирішує долю вченого і його праць: наукове сумління чи підтримка корпоративної солідарності? Скільки в науці важать партійні симпатії?»²).* Неординарна історія з Є. Сташевським стала тією краплиною, що змусила В. Данилевича виявити принципову моральну позицію та прийняти рішення про звільнення зі своєї Alma Mater.

Науково-педагогічна
й організаторська діяльність
на Київських Вищих Жіночих Курсах
Київські Вищі Жіночі
Курси (КВЖК або
ВЖК у Києві) – вищий
жіночий навчальний
заклад, який функціо-
нував у 1878–1889 рр. Його викладачі неодноразово по-
рушували питання про надання ВЖК назви «Жіночий

¹ Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. С. 158, 601.

² Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії //Український археографічний щорічник. 1993. С. 95.

університет Святої Ольги», але безрезультатно. Звернення професорів і ректора університету св. Володимира М. Цитовича до Міністерства народної освіти зрушило з місця на початку 1906 р., й 11 квітня воно надало дозвіл на відновлення діяльності ВЖК у Києві, що були закриті, як зазначалося, «тимчасово» в 1889 р. Навчання розпочалося з 1906/07 навчального року. Одночасно в Києві почали працювати Вищі вечірні жіночі курси, засновані А.В. Жекуліною, та загальноосвітні вечірні жіночі курси М.В. Довнар-Запольського. Окремі слухачки цих навчальних закладів перейшли на КВЖК. Зокрема, так вчинила Н.Д. Меньшова – майбутня історикня – пізніше, у шлюбі, Полонська-Василенко, розпочавши навчання на I курсі восени 1906 р. У 1912 р. її затверджено асистенткою на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира, згодом вона викладала археологію на Вищих вечірніх жіночих курсах А.В. Жекуліної³. У цьому навчальному закладі разом з університетськими колегами І. Лучицьким, М. Бубновим, М. Довнар-Запольським, П. Ардашевим самовіддано працював В. Данилевич. Навчальна програма на курсах за обсягом та змістом була аналогічною з університетською. Про педагогічну майстерність Василя Юхимовича можна судити, аналізуючи прочитаний ним у весняному півріччі 1907/08 н. р. слухачкам ВЖК «Курс русских древностей» (23 лекції). На початку «Курсу» викладач визначив навчальну літературу, видану в С.-Петербурзі, Москві та Харкові, зокрема й новітню, датовану початком ХХ ст. Цікаво, що тут же наведений порядок викладання із зазначенням найскладнішого матеріалу для

³ Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ: «МП Леся», 2007. 271 с. – С. 8, 100–101, 104, 114.

I–II курсів (в одному випадку написано: «найскладніший і найкращий»). Також схарактеризовано методи історичного дослідження й мету вивчення цієї дисципліни. В. Данилевич асоціював її з доісторичною археологією та чітко визначив завдання: опис різних старожитностей та умов їхнього знайдення, з'ясування на основі речових пам'яток, до якої саме культури (історичної доби) вони належали. Крім теоретичного матеріалу, слухачки також набуватимуть практичних навичок: де і яким чином проводити польові дослідження, як зберігати знайдені речі, описувати їх, класифікувати, розташовувати в музеях і приватних колекціях тощо. Наприкінці матеріалу надано практичні поради щодо засобів для ведення та безпосередньої методики археологічних розкопок, використання інвентаря, пакування виявлених артефактів. З точки зору педагогіки й методології Василь Юхимович цілком слушно розпочав викладання з тлумачення термінів. Під доісторичною археологією розуміється, з одного боку, наука про давні речові пам'ятки, з іншого, – наука про давнішу культуру людства. Відомо, що речові пам'ятки старовини поділяються на два види – історичні та доісторичні. За визначенням В. Данилевича, доісторична археологія вивчає не лише пам'ятки далекого минулого, а й залишки старовини, що стосуються волосного (великокнязівського), тобто київського періоду. Отже, вона є наукою *«про культуру людини тих часів, про які не збереглося ніде ніяких відомостей, або відомості ці малочисельні, невизначені та збіднені за змістом»*¹. Обґрунтовуючи важливість доісторичної археології для вивчення історії, викладач зазначав, що

¹ Данилевич В.Е. Курс русских древностей. Лекции, читанныя на Высших Женских Курсах в весеннем полугодии 1907/8 г. Киев. Издание слушательниц, 1908. 187 с. – С. 5, 185–187.

без неї багато питань культури, побуту тощо залишилися б нез'ясованими. Саме завдяки археології, підкреслив він, тепер наука може констатувати, «що на території Росії жили люди, які бачили мамонта, первісного оленя та інших тварин, які зникли, ми можемо прослідкувати ті культурні впливи, яким піддавалася наша країна у віддалені епохи її життя тощо»². Зацікавлюючи слухачок, лектор назвав науки, які поруч з археологією сприяють вивченню найдавнішої культури людства взагалі. До них належать геологія, антропологія, порівняльна етнографія, лінгвістика, палеонтологія. Така розповідь сприяла мотивації слухачок до навчання. Переходячи до конкретики, він схарактеризував суть типологічного методу історичного дослідження: можливість точніше датувати певну річ, визначити час і територію її появи, культурні впливи. Викладач закликав уважно ставитися до використання статистичного методу дослідження, оскільки відповідні дані щодо давніх пам'яток є неповними. Він ілюстрував свою розповідь прикладами щодо застосування цих методів та наслідків, які призводили до помилкових висновків. Це надто важливий прийом у науці та викладацькій практиці; схарактеризовано також порівняльний метод та метод лінгвістичного аналізу. Вищенаведений виклад методичних зауваг є виправданим, недарма цей лекційний «Курс» в авторизованому записі був опублікований з ініціативи слухачок у 1908 р. та перевиданий їхніми зусиллями спільно з університетськими студентами в 1913 р. Він вважався одним із перших посібників з археології. Наприклад, у 2-й лекції викладено історію розвитку археологічної науки, у 4-й подано: Хронологічні визначення; «Дата абсолютна і відносна. Культурні приурочення.

² Там само. С. 5–6.

Визначення доісторичних старожитностей. Класифікація матеріалу. Термінологія». Окремі лекції присвячено русько-слов'янським похованням і городищам, пізнім чужорідним старожитностям (поляки, литовці, фіни); розглянуті також старожитності доби переселення народів та ін.¹ Згодом у короткому огляді біографії В. Данилевича вказано на деякі неточності в даних курсах (див.: Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук. 1919. Т. I. С. LXXXVI).

Як уже зазначалося, питанням теорії та методики наукових досліджень В. Данилевич завжди приділяв належну увагу. Аналізуючи його опубліковані праці та лекції, можна створити певний каркас методологічної парадигми й методики викладання. Наприклад, у планах і конспектах лекцій, що викладалися на КВЖК, простежується комплексний підхід до висвітлення давньої вітчизняної історії. Він поділив її за тематично-хронологічним принципом: Найдавніші часи. Утворення держави. Зовнішня історія Руської землі до кінця X ст. Відношення до Скандинавії, Візантії. Походи. Договори (питання про «справжність і національність їх»). Питання про прикликання варягів і походження Русі. Норманісти й антинорманісти. Теорія Ключевського та економічні причини утворення міст і областей. Піднесення Київської області й утворення Руської держави. Відношення до Болгарії, Хозарії. Походи на Схід. Відношення до степу. Політичний устрій. Духовне життя. Моральні засади та звичаї. Розглядаючи підходи норманістів (Байера, Міллера, Будкова, Погодіна, Карамзіна) та антинорманістів (Ломоносова, Татіщева, Косто-

¹ Пособие к курсу русских древностей, редактированное В.К. (Лекции Данилевича В.Е.). Издание студентов университета Св. Владимира и слушательниц В.Ж. Курсов. Киев, 1913. 180 с. + 8 л. илл. – С. 37, 144, 158, 163.

марова, Бодянського, Максимовича тощо), Василь Юхимович зробив висновок: «Взагалі, все це питання зараз має лише історіографічне значення. Воно сприяло виробленню методів історичної критики, але позитивних висновків російській історичній науці не дало». Стосовно договорів Русі з греками (X ст.) учений зазначає, що «Шлецер вважав їх підробними, Соловйов сумнівався в договорі 907 р., Сергеевич визнає, що в них усе сумнівно і суперечливо, <...> лише договір 971 р. є повним та не викликає ніяких непорозумінь ані за змістом, ані за формою»². Лавровський і Срезневський довели їхню автентичність, що тепер визнають усі вчені (крім договору 907 р.).

У лекціях відбито полемічний характер питання про духовне життя ранніх східних слов'ян. Розписавши побут, звичаї, традиції, Василь Юхимович схарактеризував їхні вірування. Він вважав, що народжувана держава потребувала нових об'єднуючих і величних начал, закладених у християнстві, яке існувало ще до хрещення Русі Володимиром. Питання в тому, йшло воно із Заходу чи Сходу. Приміром, Є. Голубинський вважав варягів першими поширювачами християнства, які сповідували його за грецьким обрядом. Проте професор В. Яковлев не виключав західного впливу на християнство. Натомість дослідник М. Коробка висунув гіпотезу, ніби спочатку воно розповсюджувалося за латинським обрядом (Захід) через варягів. На думку В. Данилевича, і П. Голубовський і М. Коробка дотримуються старих поглядів норманістів. Але слов'яни тоді були язичниками, християнство у них ще було слабким. Християнство на Русі могло розповсюджуватися незалежно від варягів. Східні слов'яни на той час уже мали торговельні зносини з

² ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 222. Арк. 4, 6.

Грецією та Західною Європою. Вони підтримували контакти з християнським населенням Хозарії (у VIII ст. існувала Хозарська єпархія), готи також були християнами. Контакти із Заходом, у т. ч. папою Римським, продовжувались і після хрещення, католики намагалися вести свою пропаганду, хоча її інтенсивність була не досить відчутною через віддаленість. На перший план у перемозі грецького обряду В. Данилевич поставив торговельні інтереси київських князів та їхнього оточення¹.

Учений проаналізував фінські племена, хозар, зокрема питання їхньої національної приналежності, адже одні дослідники вважають їх тюрками, інші – угрофінами, які змішалися з ними. У даному випадку В. Данилевич звернувся до лінгвістів: знову ж таки, частина з них вважає, що хозарська мова схожа на болгарську, інші – що не схожа ні на тюркську, ні на перську. На основі їхнього аналізу вчений схиляється до думки, що хозари – тюрки. «Звісно, домішка інших етнічних елементів можлива (чистих рас узагалі немає). <...> Лише у кавказьких горців євреї=хозари»². Не менш важливим було врахування географічного фактора в історичному процесі. В географії Василь Юхимович розділяв етнографічні та політичні кордони, географію великого міста, географію населення (наприклад, населення Хозарії різноманітне; на Кавказі гуни, готи; у Криму – готи, греки, слов'яни вже в X ст. і т. д. «Крім того, у містах Хозарії постійно жили євреї (у Криму давно, в Керчі – синагога, в VII ст. єврейська община) і приїздили араби, бухарці, перси та інші мешканці Сходу. Слов'яни: не лише племена, що платили данину, були поселення і в межах Хозарського каганату». Розглядаються соціальний і політичний устрій, військова справа, культура. Як ви-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 222. Арк. 23, 24, 25–26.

² Там само. Арк. 41, 45.

сновок: «Підкорення Русі хозарам не було занадто обтяжливим. Вони боронили Русь від кочівників, сприяли розвитку торгівлі, зв'язкам з іншими народами, не виключено, що християнство проникало на Русь завдяки цим зв'язкам. Хозарський вплив позначився і на титулі руських князів: Володимир Святославович – каган»³. Наведені приклади засвідчують, що географічний фактор був одним із пріоритетних у методологічній парадигмі школи В. Антоновича. Як бачимо, його дотримувався й В. Данилевич. До речі, у своїй вступній лекції в університеті св. Володимира «Разделение русской истории на периоды» він підкреслював важливість вивчення історії Русі за окремими землями, тобто географічний фактор вважав однією з основних засад наукового дослідження⁴. Проаналізовані вище лекційні матеріали засвідчують широке використання джерел (літописів, археологічних даних), мовознавства, етнографії. Тобто характерною ознакою школи В. Антоновича був комплексний підхід до вивчення історичних подій, що включав з'ясування зовнішніх та внутрішніх обставин, умов, причин, які їх викликали та супроводжували. Загалом представники цієї школи в наукових дослідженнях застосовували принцип рівнозначних факторів у процесі історичного розвитку. В 90-х роках відбувалася поступова зміна підходів, а саме – орієнтація на пріоритетні (економічний та географічний) фактори, оскільки регіональна історія (по областях) на той час переважно вичерпалася (XIII–XIV ст.)⁵. До визнання економічного

³ Там само. Арк. 47, 51.

⁴ Там само. Од. зб. 128. Арк. 22; Михальченко С.И. Зазнач. праця. С. 191.

⁵ Помітною стала тенденція відхилення від концепції федеративного устрою Київської Русі. М. Грушевський на початку XX ст. розробив власний наратив неперервного розвитку українського народу, називаючи Київську Русь Українською

фактора в історичному процесі прийшов і В. Данилевич. Розглядаючи виникнення соціальної нерівності в Київській Русі, він зазначав економічні відмінності між окремими верствами населення, називаючи їх класами. Мотивацію походів київських князів на Візантію вчений також пов'язував з економічними інтересами верхівки тогочасного суспільства¹. У лекціях з курсу «Історія Малоросії», прочитаних в університеті та на ВЖК у весняному семестрі 1909/10 академічного року, вчений визначив завдання курсу та географічні межі, яких стосуватиметься навчальний матеріал: «Територія, заселена українцями, тобто малоросами, велика. Майже вся Південна Росія. <...> Історія окремих частин різна». В. Данилевич поділив її на чотири регіони (без Кубанської області): 1) Гетьманщина; 2) Слобідська Україна; 3) Землі на Заході від Гетьманщини (Волинь, Поділля, Галичина та ін.); 4) Новоросійський край. Він обрав для докладного вивчення два з них, які менше пов'язані з іншими землями. В. Данилевич обґрунтував це тим, що «в них рельєфніше відбилися явища українського побуту. Між тим, землі, розташовані західніше Гетьманщини, тісно пов'язані з Річчю Посполитою, а історія Новоросійського краю, за винятком Запоріжжя, нерозривно пов'язана з історією Російської імперії, і в такому разі довелося б прочитати майже повний курс російської історії XVIII ст. Крім того, історія Новоросійського краю ще мало вивчена, щоб служити предметом курсу. Щоправда,

державою. Поступовий перехід до концепції торговельного капіталізму відбувався і в науковому дискурсі М. Довнар-Запольського, який започаткував теорію розвитку білоруського народу від Полоцького князівства до XX ст. // Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. С. 49.

¹ Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича. С. 66.

історія Слобідської України не менш тісно пов'язана з історією Московської держави і Російської імперії, але тут спеціально місцеве легше виділити. Вона також потребує значної праці істориків»². Він запропонував викладати курс із залученням архівних матеріалів, які ним знайдені та ще не опубліковані. Василь Юхимович наголошував на необхідності уважного вивчення джерел, зокрема козацьких літописів С. Величка, Самовидця, перевірки даних тощо. Зацікавленість ними пов'язана з козацькими війнами, зокрема часів Б. Хмельницького та його наступників. Їхня особливість полягала в тому, що відбувалося наростання козацького руху, поширення польської вченості, яка дійшла до південноруських шкіл, функціонування Київської академії, яка вже в XVII ст. славилася своєю бібліотекою, etc. Стислою характеристикою літописів підкреслювалася важливість їхнього використання в історичних дослідженнях, адже визначні тогочасні події сприяли розвитку літописної справи. «Інтерес до літописів, – зазначав він, – виявляли не лише представники духовенства, але й світські особи, навіть службовці, починаючи від Самовидця до канцлера Безбородька, який доповнював літопис, виданий Рубаном». Ним також схарактеризовано пам'ятники старовини, що вивчатимуться в курсі «Історія Малоросії», вітчизняну й зарубіжну історіографію та документи різного походження, як-от Литовську метрику до 1569 р., архіви канцелярій, Архів Малоросійської колегії в Чернігові та Харкові, Приказ Малої Росії, Приказ Великої Росії, Архів Морського Міністерства; надано характеристику друкованих документів, приватних видань, зроблено опис географічних карт³. Маємо констатувати

² ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 110. Арк. 1–2.

³ Там само. Арк. 4, 8–9 зв.

науково-педагогічний професіоналізм Василя Юхимовича, засвідчений у складеному конспекті даного курсу, що на той період мало важливе значення для відокремлення української історії від російської. (Цей «КУРС» замислювався в університеті св. Володимира ще раніше, але тоді задум не вдалося втілити в життя).

Лекції та семінари В. Данилевича були основним джерелом формування історичної пам'яті: курс «Русские древности», тобто археологія, «Історія Малоросії» (України), «Історична географія», «Історіографія». Зокрема семінар «Русская Правда» привертав увагу багатьох слухачок. Приміром, Н.П. Голубовська під керівництвом викладача досліджувала історичну географію цієї давньослов'янської пам'ятки й опублікувала монографію «Владимир Мономах» (Київ, 1915. 120 с.). Звісно, не всі слухачки сприймали Василя Юхимовича однаково. Приміром, згадувана вище Н.Д. Полонська-Василенко якось несхвально відгукнулася про нього. Можливо мався на увазі зовнішній аспект – невиразність мови, повільність, але не зміст матеріалу, підготовленого професіоналом. У своїх спогадах вона писала, що Василь Юхимович був маленький, худий, хворобливий, читав нудно. Проте не проминула зазначити, що «він знав багато, мав виключно історіографічну пам'ять, критичний хист, розмови з ним бували інтересні, але викладати він абсолютно не вмів», хоча з наукового погляду його лекції були дуже цінними¹. Як бачимо, – подвійне ставлення. З її висловлювань про інших викладачів простежується схильність до описування зовнішності, особистого життя. Приміром, Борис Якович Іконников – високий, «в'ялий, нуднуватий», білорус Довнар – «негарний професор років 40», <...> «по-

¹ Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Видав. дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. 591 с. – С. 193.

чав читати тихим, ледве чутним голосом». Ці приклади наведено з метою з'ясування підходів до використання спогадів як історичного джерела. Вони цікаві, але це не науковий, а оповідний стиль викладу матеріалу, без посилань, що базується на особистих враженнях або подається зі слів інших, хто контактував з тими людьми. Погоджуємось із думкою І.В. Верби, що висловлювання Н. Полонської-Василенко відбивають її суб'єктивне ставлення до вчителя. Отже, маємо брати до уваги, що різні спогади слід зіставляти по можливості з документами та сприймати або не сприймати. Н. Полонській-Василенко курс з археології був не до вподоби, а одній з найуважніших слухачок В.Є. Козловській, навпаки, подобався, до речі, вона значиться серед перших жінок-археологинь в Україні. Можливо, в Наталії Дмитрівни закарбувалась образа, пов'язана з непорозумінням, виявленим у книзі «Курс русских древностей», підготовку до видання якої на основі записів слухачок вона «тягла на собі» й одночасно готувалася до іспиту з російської історії. У книзі йдеться про те, що В. Данилевич піддавав сумніву визначення В.В. Хвойкою знайдених у Кирилівській стоянці орнаментованих ікл мамута. Він не вважав це орнаментом, а лише шкрябанням. А коли в науці вони були визнані, Василь Юхимович пояснював, що це Полонська перекрутила його слова під час запису лекції. Він також по-різному оцінював її реферати: то хвалив, то різко критикував, через що вона полишила його семінар². Отже, стосунки між В. Данилевичем і Н. Полонською-Василенко не відзначались особливою прихильністю, скоріше вони були неприязними. Вартий уваги такий приклад з її спогадів. Один з видатних археологів О.А. Спицин дав негативну рецензію на 1-й том Атласу, який

² Там само. С. 216, 232, 233, 235–236, 240.

готувала Н. Полонська-Василенко для шкільного вжитку. Вона на його критику опублікувала дві спростовні відповіді. Невдоволення рецензією Спицина виявив і Данилевич, – писала у своїх «Спогадах» Наталія Дмитрівна. Він «на цей раз забув свою ворожнечу й сам запропонував мені свою допомогу для відповіді, гідної “нахабства” Спицина. Я з подякою прийняла його допомогу і перевірила з ним всі мої аргументи, якими я доводила хибність закидів Спицина. Мені була дуже корисна допомога Данилевича, тому що я боялась в азарті боротьби зробити хибний крок». Зрештою вона відносила В. Данилевича до тих, хто був «тісно пов’язаний з українським рухом»¹. Це важливо, оскільки Д. Дорошенко цього недооцінював. Свої враження про педагогічні та наукові здібності В. Данилевича висловлював у коротких спогадах студент Б. Крупницький – у майбутньому історик-державник, історіограф, історіософ. Він відвідував семінари М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, який у 1913 р. очолював «пустуючу кафедру російської історії (їх було дві) в Києві». «Він належав до тих вельми рідких професорів Університету, що співпрацювали з київськими українськими науковими колами». Саме на семінарах, під час аналізу текстів новгородських грамот, «Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтовного, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела». Він занадто заглиблювався у дрібниці, що перешкоджало створенню загального образу досліджуваного явища. Він радше був археологом, аніж істориком².

І це насправді відповідає дійсності. Роль Василя Юхимовича в розвитку археології недооцінена, отже, потребує спеціального дослідження. Наразі маємо дода-

¹ Полонська-Василенко Н. Спогади. С. 276, 377.

² Крупницький Б.Д. З студентських спогадів історика // *Alma Mater...* С. 273–275.

ти деякі штрихи до археологічної складової його наукової біографії. Вона захоплювала юнака ще у студентські роки, в Харкові він продовжував активно працювати в цій галузі, а в Києві, як вище зазначено, був виданий курс лекцій зі старожитностей (археології). Тут В. Данилевич також втілював у практику мрію про створення Археологічного музею при КВЖК. Викладаючи курс археології, спочатку для наочності він використовував малюнки, що, звісно ж, не відповідало педагогічним вимогам стосовно такої специфічної дисципліни. Згодом він заходився над створенням музею, про що дізнаємося з його Звіту, опублікованого у Збірнику Археологічного музею, виданому в 1914 р. Відчуваючи незначну ефективність використання малюнків у процесі вивчення старожитностей, заняття перенесли до приміщення Київського художньо-промислового і наукового музею імені Миколи II. Проте музей був розташований на значній відстані від ВЖК, що створювало проблеми для слухачок і викладача. Тому гостро постало питання створення власного Археологічного музею. ВЖК повинні були вкласти великі кошти в будівництво приміщення, а також придбання та облаштування колекцій. Отож В. Данилевич звернувся до різних товариств, відомих учених, викладачів та слухачок Курсів з проханням допомогти. Як повідомляє Василь Юхимович, результати перевищили його сподівання: вже навесні 1913 р. почали надходити перші експонати – монети, медалі, а також книги тощо. Керівництво Історико-філологічного факультету ВЖК погодилося на його пропозицію заснувати Археологічний Музей з Нумізматичним відділенням, мотивуючи тим, що слухачки колекціонують монети³.

³ Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. Выпуск I-й / под ред. приват-доц. В.Е. Данилевича. Киев, 1914. 48 с. (Пагінація не суцільна). – С. 6.

В. Хвойка в листі до Василя Юхимовича гаряче вітав його ініціативу і висловив готовність брати участь «у розширенні колекції та бібліотеки», запропонувавши йому палеолітичні знаряддя, фрагменти трипільських глечиків тощо. Пізніше повідомив, що передає для Кабінету (він так називав музей) сім картонів з давніми предметами різних епох та книгу «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена»¹. У вищезгаданому Звіті В. Данилевич зазначив: у 1913 р. від археолога В. Хвойки надійшла колекція в кількості 242 предметів доісторичної давнини. До того ж, відомий учений їх чудово монтував, що створювало готову колекцію для музею. На кінець цього року визначився розподіл матеріалів по відділах: 1) доісторичні старожитності; 2) нумізматична колекція; 3) історичні старожитності; 4) предмети історико-етнографічного характеру; 5) зразки флори, фауни, ґрунтів; 6) фото-знімки, малюнки тощо; 7) бібліотека: книги з археології та нумізматики. Дарувальниками археологічних речей до цього науково-дослідного й освітнього закладу стали відомі вчені: В. Городцов, В. Данилевич, Л. Добровольський, Н. Полонська, П. Смирнов та ін. Зокрема, в 1914 р. колекція доісторичних старожитностей збагатилася надзвичайно цінними 407 речами від доктора Б.С. Козловського, головна частина яких походить із Керчі та частково з о. Березань. Музей також отримав пожертви від К.В. Болсуновського і випускниць ВЖК В. Козловської та З. Орлової; надійшли колекції монет професора А.І. Сонні (упродовж багатьох років був деканом Історико-філологічного факультету і професором кафедри класичної філології КВЖК; у 1909 р. – делегат від університету св. Володимира на Міжнародному ар-

¹ ІР НБУВ. Ф. 153. Од. зб. 47. Арк. 1; од. зб. 48. Арк. 1.

хеологічному конгресі в Каїрі). Доісторична колекція на кінець 1914 р. нараховувала 783 предмети на загальну суму 571 руб. 80 коп. + колекція Сонні (392 монети та сім асигнацій). В. Данилевич перерахував усіх дарувальників (з Києва, Москви, Петербурга, Ростова-на-Дону, Полтави, Ялти), зокрема й слухачок ВЖК². Рукописні матеріали вченого засвідчують досить скрупульозний опис усієї процедури становлення Музею. Особливо він відзначив участь випускниці В. Козловської та інших, які під його керівництвом монтували та реєстрували експонати; висловив подяку М.І. Догелю за допомогу у визначенні східних монет і В. Козловській за важку працю з пакування колекцій для їх перевезення до нового приміщення. Він рекомендував її на посаду хранительки Археологічного музею, надавши позитивну характеристику як різнобічного фахівця й активної організаторки екскурсій Києвом та околицями³. Без сумніву, енергійна діяльність В. Данилевича та його колег, участь відомих учених у поповненні колекцій новоствореного закладу сприяли значному піднесенню якості навчального процесу.

Крім того, з метою заохочення слухачок до наукових досліджень та публікації їх результатів, ВЖК у 1914 р. почали видавати «Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве». Зокрема, у його першому випуску надрукована стаття В. Козловської «Слов'янські кургани і городища як історичне джерело». За Іпатіївським літописом дослідниця схарактеризувала розселення слов'ян на великій території, зазначивши, що археологічне дослідження залишених

² Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. С. 7, 8.

³ Там само. С. 11–12; Кобченко К.А. Зазнач. праця. С. 150.

ними городищ і курганів слугує речовим літописом, який є важливим для відтворення передісторії слов'ян. Спираючись на різноманітні археологічні дані, вона резюмує думку про миролюбність та осілість наших пращурів, заняття землеробством, полюванням, рибальством, скотарством. Дослідниця не погоджується з наведеною в Іпатіївському літописі характеристикою слов'ян, ніби вони вели «звірячий» спосіб життя. На конкретних прикладах В. Козловська описала рівень їхнього культурного розвитку, соціальне розшарування, ремесла, торгівлю тощо. У VIII–XI ст. у них помічається арабський вплив, згодом – корсуньсько-візантійський. Зростання Києва пов'язане з розвитком торгівлі зі Сходом та Візантією. Дослідниця констатує, що археологічні джерела засвідчують не лише певний рівень загальнокультурного розвитку «русских славян» (маються на увазі східні слов'яни), але й їхнє географічне розташування та інші важливі характеристики, які, до певної міри, виправляють і уточнюють дані Іпатіївського літопису, «Руської Правди» та деяких відомостей іноземних письменників про ранніх слов'ян. На завершення у статті висловлено впевненість у тому, що наведені докази мають достатнє підґрунтя, створюючи «міцний базис для вивчення життя наших пращурів»¹. Судячи з наведеної В. Козловською історіографії та її власних практичних результатів, можна відзначити велику заслугу тогочасних учених у створенні доісторичного наративу України. «Сборник Археологического музея КВЖК», проаналізований у даному контексті, планувалося видавати щонайменше раз на рік (у 1914 р. вийшло два випуски). Проте 1915 р. вніс суттєві корективи в біографію В. Данилевича, змушеного полишити Київ, – з його

¹ Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. С. 27–28, 32, 42.

від'їздом видання припинилось, а студенти університету і слухачки «Курсів» із сумом сприйняли цю звістку.

Активність Василя Юхимовича в цей київський період була неймовірно високою: в 1909–1913 рр. він був заступником голови Комітету Київського художньо-промислового та наукового музею імені государя імператора Миколи Олександровича, заступником голови Комісії відділу «Старий Київ» при цьому Комітеті, а також став членом-кореспондентом, а в 1910 р. обраний дійсним членом управління Київського товариства старожитностей і мистецтв; входив до складу Товариства дослідників Волині, а також Вітебської, Київської, Курської, Псковської, Таврійської учених архівних комісій; співпрацював з Історико-етнографічним гуртком університету св. Володимира, Українським науковим товариством (УНТ) у Києві, публікував статті в «Записках УНТ», «Киевской Старине», «Археологической летописи Южной России» тощо. Будучи з 1897 р. членом Історичного Товариства Нестора-літописця, В. Данилевич брав активну участь у його засіданнях, виступав з доповідями, одну з яких присвятив своєму вчителю В. Антоновичу².

Як відомо, 1908 р. В. Антонович пішов з життя, що підкосило В. Данилевича морально. В його архіві зберігається рукопис статті про Володимира Боніфатійовича як професора, написаної в рік смерті вченого. Василь Юхимович зазначив, що навіть ніяковіє, беручись за таку відповідальну справу, – чи зуміє охопити й передати весь спектр його діяльності. Тридцятилітня викладацька праця в університеті св. Володимира,

² Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Київ, 2005. Ч. I. 351 с. – С. 171, 172; Стельмах С. Зазнач. праця. С. 106; ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 1270. Арк. 1; Ф. XXIX. Од. зб. 1271. Арк. 1.

на перших Вищих Жіночих Курсах, аудиторні та публічні лекції, практичні заняття (давня руська історія, історія Південно-Західної Русі, джерела Західноруської історії, історія козацтва та Галицького князівства, руські старожитності) склали потужне підґрунття, на якому В. Данилевич створив психологічний портрет ученого. В. Антоновичу як особистості притаманні глибокі розум та ерудиція, широкий загальний розвиток, делікатність почуттів, надзвичайна доброта, скромність, привітність, працелюбність. <...> «Одночасно любов до рідної України, українського народу та послідовний демократизм, стійкість у переконаннях і чесність в усіх діях доповнюють ті високі душевні якості, якими відзначалася ця прекрасна людина»¹. Усе це виявилось у його педагогічній діяльності. Він не належав до тих псевдовчених, які, прикриваючись гучним гаслом «наука для науки», приховують під ним і байдужість до науки, і байдужість до всього, крім особистих інтересів. Володимир Боніфатійович розумів, що наука існує для людства, що сама по собі вона може загинути. Він беріг її від сторонніх домішок, від усього, що принижує її. «Повна відсутність усілякої тенденції, сувора об'єктивність, точність фактів, обґрунтованість і обережність у висновках – ось ті риси, які характеризують і вчені праці, і лекції В.Б.», – такі методологічні постулати свого вчителя підкреслив В. Данилевич². Водночас його лекції відзначались ясним, стислим викладом, рідкісним багатством змісту, і всі ці принципи він розвивав у своїх учнів та привчав до самостійності, а не до копіювання його вказівок. За потреби професор надавав літературу із власної бібліотеки, проводив екскурсії в археологічному кабінеті. Він

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 172. Арк. 2.

² Там само. Арк. 3–4.

завжди спілкувався з молоддю, любив її. До нього на лекції ходили слухачі інших відділень. «В.Б. мав стільки учнів, скільки не мали і не має жоден професор в Росії, що створена ним Київська історична школа славна не лише своєю гідною подиву чисельністю, але й багатьма видатними науковими силами», які здобули визнання їхніх заслуг не лише в Росії, але і в Західній Європі³. Він був і вчителем, і вихователем молоді, «його лекції дихали гарячою любов'ю до рідної України й до рідного українського народу, з яким він завжди був готовий розділити все. Він не боявся небезпечних у той час закидів в українофільстві, не ухилявся від сумних наслідків цього звинувачення, <...> він умів любити все людство, поважати права всіх національностей, розуміти страждання інших народів. <...> Він увесь був просякнутий високими гуманітарними ідеалами. <...> в аудиторію В.Б. збиралось усе чесне з учнівської молоді без відмінності віросповідань і національностей. Молодь знала у В.Б. прихильника всього світлого і чесного та йшла до нього з любов'ю і довірою, переймалась тією ж любов'ю до рідного українського народу та до України, тими ж ідеалами, яким він чесно служив усе своє життя»⁴. Беззаперечно звучить патріотична складова Антоновичевої характеристики. Мусимо констатувати, що В. Данилевич виявив себе як психолог, історик, викладач, методист. Нами передані основні риси особистості Володимира Боніфатійовича та характерні ознаки його історичної школи. Річ у тім, що про нього, та й інших викладачів, і того ж В. Данилевича, існують різні відгуки, які, за потреби, наводяться в даному дослідженні.

Заслугує на увагу й інша стаття В. Данилевича – «Професор Володимир Антонович як історик» (без

³ Там само. Арк. 7.

⁴ Там само. Арк. 4, 7, 8, 9.

зазначення року), гранки якої з правками автора зберігаються в ІР НБУВ. Зверху на першому аркуші його рукою написано, а потім перекреслено: «Хтось і в рукопису, і в друку змосковив мою мову. <...> Кінець-кінцем виходить щось чуже, а не моє»¹. (Дійсно, автором у гранках зроблено чимало виправлень. Стаття базується на відповідній історіографічній базі, вказаній ним на с. 1). В. Данилевич зазначає, що про В. Антоновича, як ні про кого іншого з українських діячів, поширюються неправдиві судження, плітки, які виходили з вуст ненависників українського народу. Тому Василь Юхимович поставив за мету спростувати їх, згадавши відомого російського реакціонера С.Н. Щоголева (громадський діяч, публіцист, член «Клуба русских националистов города Киева»), навівши його слова про те, що редакційний комітет «Киевской Старины», керівниками якого були В. Антонович та його приятель, мовознавець П. Житецький, служив за фортецю для київських громадян (маються на увазі громадівці. – *Н.Ш.*). Професор В. Антонович був також головою Київської громади. «В них була лабораторія, – підкреслював Щоголев, – відкіля поповнювалися лави українства новими робітниками. За таку лабораторію довгий час були приватні курси (української історії), що їх конспіративно викладав проф. Антонович в себе, на приватному помешканні, для молоді, <...> талановитіші з його слухачів опинялися на катедрах, інші працювали в середніх школах, ставали душпастирями, публіцистами та ін.». Василь Юхимович проаналізував витвори критиків В. Антоновича як громадського діяча, що їх розповсюджувала польська шляхта, змальовуючи вченого як «нового Гонту чи Залізняка». Згадав він і памфлет С. Томашівського, назвавши плодом колек-

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 22 536. Арк. 1.

тивної творчості, в якому здійснена спроба «звести на нівець громадські та наукові заслуги проф. В. Антоновича». Крім того, приписували йому соціалістичні погляди, звинувачували в аполітичності, невиразній політичній орієнтації, нібито він відмовляв українському народові у здатності до державотворення, був угодовцем по відношенню до Польщі та федералістом стосовно Московщини². (Далі в рукопису аркуші олівцем не позначені, а лише є сторінки друкарські). Дана характеристика не вшановувала ювілянта, – підкреслив Василь Юхимович. [Ймовірно, стаття написана в 1934 р. до 100-річного ювілею Антоновича (1834–1908)]. «Така є легенда про Антоновича, що її склали задля свого вжитку наші буржуа. Перейдімо тепер до легенди наших панів про нього»³. Зокрема, він пройшовся по Д. Дорошенку, який діячів українського національного руху 60-х років ХІХ ст. називав «хлопоманами», надаючи цьому терміну класових ознак, В. Антоновича разом з однодумцями – «кающимися дворянами». В. Данилевич вказав на існування легенд, які викривлено висвітлювали громадську діяльність Володимира Боніфатійовича. Не оминули увагою його постать також польсько-шляхетські історики. Ці саме політичні закиди Дорошенко переносив і на історичні погляди вченого. Василь Юхимович переповів писання Томашівського та інших стосовно переорієнтації В. Антоновича на археолога та їхню критику його методології, намагаючись з'ясувати причини таких характеристик. Зрештою він дійшов висновку, що то були особисті інтереси. Причому Дорошенко критикував стриманіше, вочевидь відчуваючи, що не в

² Там само. Арк. 5.

³ Там само. С. 5 (тут і далі зазначені друкарські сторінки); Дорошенко Д. Огляд української історіографії. С. 130, 132, 133.

зможі повністю замінити собою ім'я Антоновича, і не торкався питань методології та все ж відзначив його наукові заслуги в закладенні підмурку для майбутньої будівлі української історії, але не схилився до думки про існування школи Антоновича. Спираючись на історіографічний матеріал, Данилевич навіть позитивні оцінки наукової діяльності Антоновича (відомі польські історики Ю. Ролле, О. Яблоновський, російська дослідниця О. Єфименкова та ін.). А професор Д.Я. Самоквасов називає його фундатором історично-археологічної школи, не відокремлюючи в ньому історика від археолога. Досить високо оцінив наукові здобутки українського вченого В. Пічета, відзначивши його науковий реалізм, застосування виправданих методів дослідження, завдяки чому українська історична школа була поставлена на один рівень з європейською історіографією. Високу оцінку дістав науковий доробок Антоновича й від М. Довнар-Запольського, який, зокрема, підкреслив заслуги вченого в заснуванні історичної школи як спільності напряму, мети досліджень – «вивчення краєвої історії» та розуміння суспільного процесу як основного змісту історії¹. Як бачимо, стаття В. Данилевича не просто оповідальна, а глибоко аналітична, спрямована на моральну та наукову реабілітацію імені свого вчителя.

Біографічна тематика наукових дискурсів Василя Юхимовича цим не обмежується. В архіві вченого зберігаються чорнові нотатки статті «Суспільне значення Миколи Івановича Костомарова». На початку він сформулював, так би мовити, принципові питання для висвітлення. За накресленим планом і частковим розкриттям теми простежуються літературно-науковий та психологічний образ історика, етнографа, письменника,

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 22536. Арк. 12–14.

громадського діяча М. Костомарова (1817–1885) і творчий процес В. Данилевича. Він попередньо занотував його основні біографічні відомості (арешт 1847 р. у справі кирило-мефодіївців: Олексіївський равелін, Саратов). «Заборона друкувати власні твори та служити по навчальній частині». (У 1856 р. було скасовано заборону друкувати твори Костомарова і згодом – нагляд за ним). Василь Юхимович окреслив важливі штрихи до історичного портрета, пояснивши популярність і заслужений авторитет цієї відомої постаті: «розум, пам'ять, начитаність в архівних і рукописних матеріалах, знання народу (національний романтизм), художня фантазія, здатність переживання. Естет (картини, музика). Взагалі багатий розвиток психіки (любов до нареченої 28 років). Впертість – енергія і наполегливість. Головне – його “громадськість”, служіння суспільству». Друкувався Микола Іванович винятково в загальних журналах: «Вестник Европы», «Отечественные Записки», «Киевская Старина» тощо, виступав з публічними лекціями. В. Данилевич у цих коротких помітках зафіксував його людські якості та риси характеру як особистості: «чесність (Максимович і Б. Хмельницький), критицизм (новизна ідей), любов до народу, прогресивність, розходження з сучасниками, близькість до сучасності, цікавість до психічного елементу (відчуття), методи викладання (Історія в жизнеописаниях). Сучасне мистецтво та література. Значення в історіографії». Не залишилася поза увагою Василя Юхимовича така риса історика, як «Відсутність шовінізму (любов до всілякої старовини). <...> Важливість його поглядів на український народ для великої публіки. Значення його в українській історіографії (Антонович, Томашівський)». Окремим пунктом зазначено українофільство. Також наведено слова

Ф. Щербини про М. Костомарова: «Ніяка на світі спадщина не може викликати такої гарячої любові та щирої вдячності з боку нащадків, як заронена в душу людська думка і пробуджене людське почуття»¹.

Василь Юхимович продовжив викладати матеріал розширено, навівши слова М. Костомарова, який ставив перед собою питання: чому в історіях пишуть про видатних державних діячів, закони, установи й нічого про життя народних мас? Простий землероб, працівник ніби не існує для історика. Вичерпною відповіддю на це питання була ідея висвітлення історії народу на противагу історії держави, яка стала домінуючою в історичних поглядах ученого. З 1846 р. він почав викладати курс російської історії в університеті св. Володимира, до якого слухачі одразу виявили глибоку зацікавленість. У Києві, як і в Харкові, навколо нього гуртувалися прихильники ідеї народності. Після поїздки за кордон Микола Іванович проживав у Саратові, працював у губернському комітеті діловодом з питань поліпшення побуту селян напередодні підготовки царського Маніфесту про скасування кріпосного права (1861). Тут він написав «Бунт Стеньки Разина». У 1859 р. М. Костомарова запрошено очолити кафедру російської історії в С.-Петербурзькому університеті (за іншими даними, – обраний професором). То був найбільш плідний період його діяльності, він став більше відомим російській публіці як талановитий письменник, в якості професора виявив оригінальний талант педагога, висловлював нові самостійні погляди на завдання і суть історії. Його лекції відвідували не лише студенти, а й сторонні слухачі. Він стояв близько до прогресивних кіл університету, яких цікавили економічні питання. Микола Іванович

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 177. Арк. 2, 3, 4.

«зберігав романтичне ставлення до народності та української ідеї»². Намагаючись передати мовне різнобарв'я і стиль викладу матеріалу В. Данилевича, свідомо вдаємося до цитування. Отже: «Глибоко замислюючись, майже вживаючись у старовину, яку він вивчав, він відтворював її у своїх працях такими яскравими фарбами, у таких виразних образах, що вона привертала читача й незабутніми рисами врізалась у його розум. В особі Костомарова щасливо поєдналися історик-мислитель і художник – і це забезпечило йому не лише одне з перших місць серед російських істориків, але і найбільшу популярність серед читацької публіки». На завершення Василь Юхимович процитував російського історика, публіциста і політичного діяча В.О. Мякотіна: «Йому дорікали у поверховому використанні джерел і похідних від цього помилках, в однобічності поглядів, у партійності (партійністю, партіями тоді називали суспільні течії, рухи, гуртки. – Н. Ш.). <...> У тих небагатьох випадках, коли партійність дійсно проявлялась у Костомарова, а саме в деяких працях його з малоросійської історії, – це було лише природною реакцією проти ще більш партійних поглядів, які висловлювались у літературі з іншого боку»³. У своїх нотатках учений узагальнив основні людські та професійні риси Миколи Івановича: мобілізація нових матеріалів та оригінальних поглядів; безперервне служіння суспільству (не кабінетний вчений, а широкий популяризатор); внесення ідей любові й терпимості. На наш погляд, відтворену В. Данилевичем характеристику М. Костомарова можна узагальнити трьома термінами: патріотизм, популярність, українофільство. Оскільки на чернетці цієї статті не зазначений рік

² Там само. Арк. 6.

³ Там само. Арк. 7.

написання, можна припустити 1910 р., тобто до 25 років від дня його смерті (1885). На це наштовхує фраза про сподівання стосовно могили, де похований видатний історик, куди «ніколи не заросте народна стежка», а також вищенаведені ним слова Ф.А. Щербини про творчу спадщину Миколи Івановича. Надані приклади біографічних студій розкривають комплексний підхід Василя Юхимовича до цього жанру наукової літератури, дотримання принципу об'єктивності й ідеологічної незаангажованості. Аналіз науково-педагогічної та громадської діяльності В. Данилевича в Києві наштовхує на думку, що його особиста вдача обіцяла гарні перспективи, якби не згадувані вище інтриги «правої» професури в університеті св. Володимира.

Данилевич поза межами батьківщини: приват-доцент Варшавського університету в Ростові-на-Дону і громадсько-політичний діяч (1915–1917)

Для В. Данилевича, на той час уже відомого вченого, 1915 р. через події, пов'язані з ганебною « справою Сташевського », став справжнім випробуванням. Василя Юхимовича обурювало його стрімке кар'єрне зростання, зокрема обрання екстраординарним професором кафедри російської історії. Він вважав для себе неможливим співпрацювати зі Сташевським та звільнився з університету св. Володимира. На думку С. Трубочанінова, обійняти посаду приват-доцента і старшого асистента Варшавського університету В. Данилевичу запропонував І. Козловський, в якого він виступав опонентом на захисті магістерської дисертації в Харкові (1907). Василь Юхимович погодився, адже відкривалася перспектива отримати професорське звання і, можливо, заробити кошти для друку історії Слобожан-

щини. Проте Перша світова війна і наближення фронту до Варшави змусили його разом з університетом евакуюватися до Ростова-на-Дону, де він став яскравою політичною фігурою. (Імператорський Варшавський університет – один із 12 імператорських університетів Російської імперії, заснований у Варшаві 12(24) жовтня 1869 р. У 1915 р. евакуйований до Ростова-на-Дону; 1 липня 1917 р. Тимчасовим урядом перейменований на Донський університет)¹. На той час у регіоні ускладнилася суспільно-політична ситуація, спричинена революційними подіями 1917 р. Вони сколихнули місцеву українську громадськість, яка поповнилася біженцями з українських губерній та Галичини, а також військовими полоненими-українцями, що перебували у складі австрійської армії. Тут переселенець Данилевич виявив громадсько-політичну активність, про що повідомлялося в місцевій пресі. Крім того, він продовжував викладацьку діяльність в університеті, заняття в якому розпочалися 1 грудня 1915 р.² У його архіві зберігаються рукописи лекцій, датовані 1916–1917 рр. Зокрема, 22 вересня 1916 р. Василь Юхимович прочитав для студентів Варшавського університету лекцію про роль географічного фактора в історичному процесі. Традиційно вона розпочалася з'ясуванням значень термінів: природні умови, географічне (або фізико-географічне) середовище тощо. Викладач стисло висвітлив історію розвитку географії, значення часу та вплив різних природних факторів на розвиток людини, навівши висловлювання Гіппократа, Аристотеля, Страбона. Проаналізувавши історіографію питання (Татищев, Ломоносов,

¹ Девільс М.А. Зазнач. праця. С. 165; Трубочанінов С.В. Зазнач. праця. С. 85.

² С.А. Плема. В.Е. Данилевич в Ростове-на-Дону. URL: ukr-don.gimdofree.com/статті/василий-данилевич-в-ростове/

Байєр, Міллер), учений засвідчив ґрунтовні знання з даного предмета. На думку В. Данилевича, «різниця між диким і культурним народом полягає не в ступені, а в характері ставлення до природи». Оскільки люди перебувають у тісному зв'язку з нею, «вивчення ландшафту має починатися з вивчення історії», тобто йдеться про зв'язок історії та географії¹. Він розкрив головні постулати багатьох учених (Соловйова, Ключевського, Рожкова, Покровського та ін.), зіставляючи основні ознаки взаємозалежності природного середовища і людей. Наприклад: «Людина не емансипується від впливів середовища, але ці впливи значно видозмінюються під впливом нових технічних і соціальних факторів»². Зрештою Василь Юхимович підкреслив, що не варто перебільшувати роль, хоч і досить важливого, географічного фактора в історичному процесі, інакше на долю людської діяльності нічого не залишиться.

Привертає увагу конспект лекцій «Украина и Россия» (1917), що відзначається глибоким змістом, обґрунтуванням положень і висновків, використанням авторитетних джерел. (Зауважимо, що сприйняття тексту утруднюється через авторські скорочення та почерк, який іноді неможливо розібрати, а також через перемішані сторінки, вставки, доповнення, розширення і поглиблення викладу тощо. – *Н.Ш.*). Важливо, що за конспектом простежується історичне кредо вченого у визначенні стосунків України і Росії. Насамперед він поставив питання про причини, за якими Україна потрібна Росії, – це прагнення до Південного моря (Босфор і Дарданелли). Зосередимося на основних положеннях викладеного матеріалу. Схарактеризувавши Переяславський договір 1654 р. («Статті Богдана Хмельниць-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 122. Арк. 3, 5.

² Там само. Арк. 10.

кого»), учений зазначив, підкріплюючись думкою професора В. Сергеевича, що то була «лише особиста унія. Україна-державна». У своїх лекціях Василь Юхимович наводив приклади тлумачення цього документа в історіографії: «реальна унія», «договір», «трактат», «інкорпорація», «протекторат». За його словами, більшість українських і російських істориків, юристів вважають «Статті ...» договором, або трактатом; уряд Олексія Михайловича називав їх «договірними статтями», Петро I – прямо – «договором Б. Хмельницького». Оскільки уряд і наука та й суспільство вважають статті договором, або трактатом, впливає, що до Москви Україна приєднана за договором, – резюмував учений. Він зазначив найважливіші події після 1654 р.: участь українців у зведенні Петербурга, де з 5–10 тис. їх помирало 30–50 %; у подальшому – знищення Слобідських черкаських полків (1765), скасування Запорозького козацтва (1775). 1783, 1785 рр. – кріпосне право, Жалувана грамота дворянству; Маніфест 19 лютого 1861 р.; поділ України на 3 частини: а) Південно-Західний край; б) Малоросійська губернія; в) Новоросійський край. Розорення селян, у 80-х роках переселення українців до Сибіру та на Кавказ, еміграція до США, Канади, Бразилії. Причину переселень Василь Юхимович убачав не лише в земельному питанні (проте не зазначив її)³.

В. Данилевич окремо розглянув економічний аспект російсько-українських відносин, спростовуючи думку (назвав її легендою) про те, що Україна годує Великоросію хлібом. До 1917 р. цього «не було і не могло бути». Спираючись на спеціальні дослідження російських істориків-економістів, він назвав підстави для таких висновків: «залізничні тарифи з українських губерній дешевші до Кенігсберга й Лібава, аніж в Одесу,

³ Там само. Од. зб. 111. Арк. 1–3 зв.

не говорячи про Москву». Росія мала свій хліб з Нижньоволзького району тощо (причини – «інтереси великоруських та остзейських поміщиків»). Так само і в інших галузях, зокрема донецьке мінеральне паливо: основний ринок споживання – місцевий. Учений конкретно розглянув ці питання за іншими промисловими товарами та сировиною, проаналізував митну політику, окремо цукрову промисловість. Вивезення цукру за кордон відбувалося швидше, ніж його внутрішнє споживання. «Висока дивідендність акціонерних підприємств». «Але для України зиску мало, оскільки майже всі підприємства або в руках великоросійських купців, частково поміщиків, або петербурзьких і московських банків. Звідси покровительство цукрозаводчикам». Характеризуючи фінансову сферу, В. Данилевич зазначає, що банки знаходяться в Москві та Петербурзі, «промислові торговельні центри поза Україною. Причини: користь великоруського й остзейського дворянства і буржуазії. Засоби: економічна політика (будівництво залізниць, закони про акціонерні компанії, митна політика). <...> Усе це заважало вільному розвитку економічних сил України»¹. Схарактеризувавши взаємовідносини України і Росії в історичній ретроспективі, Василь Юхимович підсумував, що це зроблено «не для доведення прав України: це – принизливо і зайве». Подібне і в інших країнах, де є державні та недержавні народи (Австро-Угорщина, Ірландія й Індія та ін.). На власне запитання «Чого можна чекати?» він відповів: «Американський дядя-мільонер прийде і зробить нас щасливими. Цього не буде. Факти сучасної української подвійності суперечать цьому»². *(Важко повірити, що сотню років тому Данилевич ніби передбачав ситуацію*

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 111. Арк. 4, 5 зв.

² Там само. Арк. 4, 5, 6.

в Україні, яка тепер, за нових геополітичних реалій, бореться проти російської агресії, розпочатої 24 лютого 2022 р.). Крім того, він проаналізував тогочасну ситуацію, що склалася після створення Тимчасового уряду внаслідок Лютневої революції 1917 р. у Петрограді. «Потрібна наполеглива боротьба. Але не анархічна боротьба, а організована боротьба. Приклад Галичини. Необхідність соц. партії. <...> Соц. партії звільняють від націоналістичного шовінізму і дають масам організацію, свідомість». Василь Юхимович навів приклад організації австрійської соціал-демократії, в основі якої – «національна самостійність та інтернаціональна згуртованість. Те саме має бути і в Росії». Вчений наводить слова Енгельса з Передмови до Комуністичного Маніфесту: «Міжнародна солідарність трудящих тісно пов'язана з тим, щоб кожний народ міг усе сам вирішувати за себе». «Лише організацією можна домогтися визволення України». Він зробив оглядовий аналіз соціал-демократичної ідеології, зазначивши: «Якщо не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату з буржуазією насамперед національна (Ком. Маніфест)»³.

Було б несправедливо залишити поза увагою прихильність В. Данилевича до соціал-демократичної ідеології, про яку йшлося вище, та його теоретичну підготовку з даного питання. Для обґрунтування нашої тези варто навести цитати, якими він пояснював (доводив) положення про національне самовизначення. «Поруч з інтернаціональною потрібна і національна організація, і перша без другої була би лише примарою» (Бебель); Отто Бауер «визнає Австрію державою національностей і вважає, що кожна нація має право на самовизначення»; «Буржуазія і пролетаріат кожної нації однаково

³ Там само. Арк. 6 зв., 7.

зацікавлені у своїй незалежності та самостійності, у подоланні й усуненні всілякого гноблення й експлуатації з боку чужої нації» (К. Каутський). <...> Але історично ніколи не було того, щоб державний народ добровільно давав волю недержавним народам. Приклади: Англія (Ірландія, Індія); Австро-Угорщина (Галичина, Хорватія тощо). <...> визволення народу може бути лише справою рук самого народу. Отже, гучні слова не допоможуть. <...> Тому Україна теж може скинути ярмо з себе, коли народні маси будуть свідомі й організовані. В організації – запорука визволення України»¹. Цілком слушно С. Трубочанінов підкреслив намагання лектора показати складні взаємовідносини між українським і російським народами, однак цитування у промовах висловлювань діячів міжнародного робітничого руху назвав «соціалістичною фразеологією»². Сьогодні подібний дискурс із використанням соціал-демократичних ідей не повинен дивувати, адже в 1917 р. це було актуальним і він доступною мовою доносив їх не лише студентам, а й широкій громадськості під час публічних виступів. Елементарна просвіта населення була архіважливою проблемою революційного часу, до розв'язання якої долучився вчений і педагог В. Данилевич.

30 березня 1917 р. Василь Юхимович прочитав лекцію на тему «Очерк революционного и рабочего движения в России». Матеріал викладено у формі розширеного плану-конспекту. Він знову докладно висвітлював теорію класової боротьби. Коротко схарактеризувавши виступи пригноблених верств населення з вимогами соціального визволення, детальніше зупинився

¹ ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 111. Арк. 8, 9.

² Трубочанінов С.В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Данилевича в царині історичної географії. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/29818>

на робітничому русі. Спираючись на Сен-Симона, Фур'є, Лассаля, він підкреслив, що «ідея соціалізму є ідеєю робітничого класу, соціалістична партія – його передовий загін». Лектор розповів про теорію охорони праці, розроблену К. Марксом, акцентуючи на тому, що економічна боротьба робітників розпочалася раніше, ніж соціалістична думка стала їхньою долею³. Згадавши революцію 1848 р. в Європі, яка «налякала Миколу I та його чиновників», Кримську війну і скасування кріпосного права (1861), розповів про буржуазні реформи і розвиток капіталізму, про різночинну інтелігенцію, народників, утворення робітничих гуртків, селянські повстання, репресії проти активістів тощо. В. Данилевич докладно висвітлив питання про утворення Союзу робітників С. Халтуріним та його Програму, підкресливши, що вона «багато в чому співпадала з програмами західноєвропейських робітничих партій»⁴. Василь Юхимович зазначив, що в ній бракує вимоги заміни самодержавної форми правління правлінням народних представників, проте незаперечно, що вона є кроком уперед порівняно з народницькою програмою. Він також довів до слухачів головну ідею соціал-демократії: боротьба за соціалізм, очільником якої покликаний бути пролетаріат і успіх якої залежить від його свідомості й організації. Лектор навів приклади страйків, згадав масову першотравневу демонстрацію в Харкові (1900), утворення професійних спілок. Ним проаналізовано прорахунки в організації робітничого руху, слабку агітацію серед студентів, неврахування досвіду боротьби у Фінляндії та Польщі, селянського руху тощо. Завершується лекція з історії революційного та робітничого руху розповіддю про «криваву неділю» (1905), Маніфест

³ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 72. Арк. 1–1 зв.

⁴ Там само. Арк. 5.

17 жовтня 1905 р., Закон 3 червня 1907 р. про вибори до Державної думи Росії та Ленські події 1912 р.¹ Викладений матеріал засвідчує його неабияку зацікавленість та обізнаність із проблемою. Він ретельно збирав факти і, засновуючись на них, пропагував ідеї соціальної справедливості серед революційно налаштованих верств населення, адже, як зазначено в рукопису, лекція прочитана для агітаторів. Для певного кола тогочасної інтелігенції та активних учасників соціальних рухів це були не порожні слова. *(Непопулярна в сучасній історіографії соціал-демократична проблематика не означає, що її слід ігнорувати або не варто аналізувати. Навпаки, історики не повинні нехтувати теоретичними здобутками попередників, інакше їхні теперішні творіння незабаром теж можуть зникнути з поля зору вчених і громадськості).*

116

Розділ 3

Особистість В. Данилевича наразі ще повністю не розкрито. Варто підкреслити його громадсько-політичну активність, українолюбство в той доволі складний революційний час. 19 березня 1917 р., після панахиди по Т. Шевченку біля Олександро-Невської церкви, він виступив із промовою, в якій порушив питання про національне самовизначення всіх народів Росії, необхідність її федеративного устрою. Звідти почалася масова маніфестація українців під синьо-жовтим прапором. Навесні того ж року в Ростові утворилося кілька українських організацій різних політичних орієнтацій: федералісти, есери, товариство «Просвіта». Василь Юхимович поділяв погляди українських соціал-демократів. Як представник цієї групи він брав участь в організаційних зборах та обирався членом тимчасового Донського комітету РСДРП, але об'єднання українців не відбулося. Невдовзі був заснований Нахичеванський відділ

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 72. Арк. 8–12.

Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП, 66 осіб), партійний комітет якого він очолив. Спроба створити окремий український полк імені Петра Дорошенка не вдалася через непорозуміння із членами місцевої ради солдатських і офіцерських депутатів. Тоді В. Данилевич за допомогою українських солдатів-однодумців (бл. 100 осіб) влаштував ходу до приміщення згаданої ради, вимагаючи задовольнити їхнє бажання та надати зброю, приміщення тощо. Але питання не було вирішене. Як зазначає С. Плева, в періодиці організатора цих заходів назвали «гетьманом Данилевичем». Відомий також конфлікт Василя Юхимовича та його однодумців з галицькими москвофілами, яких вони звинувачували у служінні царському режимові. Припускається, що В. Данилевич міг брати участь у виборах до Ростовської думи, де були би представлені депутати-українці. Але в той час він виїхав до Харкова. У вересні 1917 р. вчений відзначився полемічною промовою на з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Таганрозі. Він критикував донських есерів з українського, земельного й організаційного питань².

Без сумніву, громадсько-політична діяльність В. Данилевича під час революції 1917 р. становить окрему сторінку його біографії. Публічні лекції, викладання у Варшавському університеті та на Вищих Жіночих Курсах у Ростові-на-Дону, участь у роботі Товариства історії, філології та права, завідування університетським археологічним кабінетом характеризують його як затребуваного і поважного широкопрофільного фахівця.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3. Повернувшись до Alma Mater (1907), В. Данилевич зіткнувся з проблемою

² Плева С.А. С преподавательской кафедры в революцию // Донской временник. Год 2007-й / Дон. гос. публ. б-ка. Ростов-на-Дону, 2006. Вып. 15. С. 91–93.

обрання на посаду професора, не маючи магістерського ступеня. Перипетії цієї процедури виявили неоднозначну позицію стосовно кандидатур, що засвідчило наявність в університетському середовищі носіїв українофільських та протилежних настроїв. У результаті його призначили приват-доцентом, доручивши читати навчальні курси з давньої російської історії, джерелознавства та історіографії, а також у 1909/10 академічному році – історію Малоросії (України). У його лекційних матеріалах багато уваги приділялося методології та методиці викладання. З такою ж енергією та наполегливістю він працював на КВЖК разом з іншими професорами університету св. Володимира, сприяючи процесу становлення вищої освіти в Україні, зокрема жіночої, що відображало загальну тенденцію гендерного характеру в цій галузі. Викладацька праця відбивала його наукові погляди на історію Росії та України. В. Данилевич продовжував археологічні студії, наслідком чого стало авторизоване видання його ученицями з КВЖК курсу лекцій (1908), а 1913 р. – навчального посібника з археології. У київський період, крім педагогічної та наукової діяльності, він багато зусиль доклав до створення археологічного музею КВЖК. Передумови для подальшого кар'єрного зростання були достатніми, але так звана «справа Сташевського», на дисертацію якого вчений дав критичний відгук, морально підкосила його. Це стало поворотним моментом у його біографії. Не бажаючи надалі спостерігати за інтригами «правої» професури, Василь Юхимович прийняв пропозицію працювати у Варшавському університеті та невдовзі, у зв'язку з наближенням фронту, разом з ним був евакуйований до Ростова-на-Дону. Тут він проявив себе не лише на педагогічному, а й на громадсько-політичному поприщі, дотримуючись українофільської позиції. До речі,

С. Михальченко зазначав, що у В. Данилевича «змішувалися марксистські положення та українські націоналістичні ідеї»¹. *(Тут варто зробити уточнення, насамперед стосовно дефініції «націоналістичний» та «національний». Перша означає виявлення інтересів певної нації, особливо з метою здобуття та підтримки її суверенітету над своєю батьківщиною, інколи – вивищення національних рис і зневажливе ставлення до інших націй (народностей), на практиці його можна розглядати як позитивний чи негативний, залежно від контексту та індивідуального світогляду; друга – патріотизм, любов, прихильність до рідної культури, мови, національних традицій тощо).* Отже, у цей короткий за часом, але насичений суспільно-політичними подіями ростовський період В. Данилевич остаточно утвердився у своїй соціал-демократичній орієнтації. Він і надалі готовий був викладати улюблену археологію та курс історії України, але через докорінну зміну суспільно-політичної ситуації в Російській імперії та в Україні виїхав до Києва з бажанням взяти участь у тогочасних суспільних трансформаціях. На той час Василь Юхимович був широко відомим у наукових колах, про що свідчить членство в різноманітних комітетах, наукових товариствах: член-кореспондент (1902) та дійсний член Московського археологічного товариства (1914); 1909–1913 – заступник голови Комітету Київського художньо-промислового та наукового музею імені государя імператора Миколи Олександровича, заступник голови Комісії старого Києва при цьому Комітеті; член-кореспондент Київського товариства старожитностей і мистецтв, з 1910 р. – дійсний член правління Київського товариства старожитностей і мистецтв тощо.

¹ Михальченко С.И. Знач. праця. С. 192.

**САМОВІДДАНА ПРАЦЯ ПРОФЕСОРА
ДАНИЛЕВИЧА НА КОРИСТЬ УКРАЇНИ
(1918–1936)**

Участь В. Данилевича
в розбудові академічної науки
та співробітництво
з Науково-дослідною кафедрою
історії України М. Грушевського

Револьюційні події 1917–
1920-х років в Україні
стали переломними й
в особистій долі Дани-
левича, який улітку
1918 р. повернувся на
батьківщину. Вісімнад-

цятирічне (1918–1936) перебування в Києві співпало
зі складним державотворчим процесом в умовах не-
однозначної ідеологічної ситуації, що накладала від-
биток на суспільно-політичні настрої в молодій держа-
ві та, зокрема, в її науковому середовищі. Гостро відчу-
валися складнощі не лише матеріального, а й ідеоло-
гічного характеру, що нерідко спричиняло суперечки в
колективі щойно створеної Академії наук, а з боку вла-
ди – переслідування «інакомислячих». (Для розуміння
ситуації радимо ознайомитися зі статтею В. Пристайка
// UPL: Zhertvy_teroru_Vak_PDU_borolosia_z_ukrainskoiu_

akademichnoi...)]. З утворенням Української соціалістичної радянської республіки (УСРР – 1919 р.; УРСР – з 1934 р.) В. Данилевич став на її сторону, сповідуючи соціал-демократичну ідеологію, продовжував досліджувати історію революційного руху, більшовицької партії тощо¹. Василь Юхимович одразу долучився до розбудови академічної науки і реформ у сфері вищої освіти. Українська академія наук постала в листопаді 1918 р. згідно з указом гетьмана Павла Скоропадського у складі 45 наукових закладів і структур, у т. ч. 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв тощо. Період становлення Академії, яка декілька разів змінювала назви (1918–1921 – Українська академія наук (УАН); 1921–1936 – Всеукраїнська академія наук (ВУАН); 1936–1991 – Академія наук УРСР; 1991–1993 – Академія наук України (АН України, АНУ); 1994 – до теперішнього часу – Національна академія наук України (НАНУ), характеризувався пошуками організаційних форм діяльності. Тоді утворювалися комісії, комітети, секції, розроблялися заходи для забезпечення ефективності наукової роботи, залучення кваліфікованих кадрів, включення до складу Академії Українського Наукового Товариства (УНТ), яке вважається її предтечею, як і НТШ, та ін.

Важливою ділянкою наукотворчого процесу стало заснування в 1918 р. фундаментальної Національної бібліотеки Української Держави. Згодом її назву, так само, як і Академії, неодноразово змінювали, прив'язуючи до Академії наук, до Києва (з травня 1919 р. – Всеукраїнська Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві – ВБУ). Для її розбудови восени 1918 р. було створено Тимчасовий комітет (ТК), завдання якого полягало у фундації в Україні великої книгозбірні

¹ Девільє М.А. Знач. праця. С. 166.

«всесвітнього типу, яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою та життям по всіх науках, <...> писаного геть усіма мовами». На початку 1919 р. до складу ТК увійшли академік Д.І. Багалій та професор Київського університету В.Ю. Данилевич¹. У середині 1919 р. Комітет складався із сімох осіб; крім вищезгаданих, до них належали академіки А.Ю. Кримський та С.О. Єфремов, В.О. Кордт, Г.П. Житецький, П.Я. Стебницький, які займались організаційними, кадровими, фінансовими питаннями. Інтелігенція в патріотичному пориві згуртувалася для розбудови науково-освітніх державних інституцій. Так, П.Я. Стебницький брав участь у законодавчому процесі створення Української Академії, був керівником Постійної Комісії УАН для складання біографічного словника українських діячів, членом ТК для заснування Національної (Всенародної) бібліотеки Української Держави, а в 1922 – на початку 1923 рр. завідував відділом «Україніка» ВБУ. З ним та іншими однодумцями пліч-о-пліч працював Василь Юхимович. Зокрема, в листі від 11 вересня 1920 р. він висловив подяку П.Я. Стебницькому за співпрацю². У них збігалися погляди на церковне питання, яке на той час ставало все більш нагальним. У 1921 р. Данилевич і Стебницький брали участь у засіданні Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору, який ухвалив автокефалію УПЦ. Того ж року при Іллінській церкві започатковано богословські курси, перенесені невдовзі до Андріївської парафії, а згодом – до будинку на розі Рей-

¹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. Київ: НБУВ, 1998. 334 с. – С. 16, 22.

² Степченко О.П. Архівна спадщина П.Я. Стебницького у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. Київ: НБУВ, 2014. С. 159.

тарської та Стрілецької вулиць. За шестимісячною програмою на курсах викладали Василь Липківський, Нестор Шараївський, археолог Василь Данилевич, акторка Марія Старицька, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська та інші. Взимку 1923/24 рр. курси було заборонено³. (Наслідки невідомі. – *Н.Ш.*). В. Данилевич входив до складу кількох постійних комісій: для підготовки біографічного словника діячів України, словника живої української мови та ін. Разом із Д. Багалієм Василь Юхимович брав участь у засіданні Колегії академічних і державних бібліотек Наркомпросу, де було вирішене питання про вищий статус ВБУ, якій підпорядковувалися всі інші бібліотеки. Дана установа відіграла важливу роль у процесі державотворення, духовного відродження та формування національної свідомості українців. Упродовж п'ятирічної діяльності ТК (1918–1923) здійснювалася колосальна робота з формування фондів, кадрового і технічного забезпечення бібліотеки. У грудні 1918 р. в УАН було утворено декілька комісій, у т. ч. Археографічна. Академік Д. Багалій [у 1918 р. – член Комітету для заснування УАН і з 1919 р. – голова її I (Історично-філологічного) Відділу], як і раніше, відігравав не останню роль у науковій долі В. Данилевича. Історично-філологічний Відділ був провідним через великий запит у суспільстві на соціогуманітарні дослідження (історія, література, мистецтво), вирішення питань забезпечення науковими кадрами, поповнення необхідними експонатами музеїв тощо. Звичайно ж, часи були складні, гостро відчувалася потреба у збільшенні кількості працівників та фінансування. На черговому

³ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 446 с. – С. 256.

засіданні згаданого Відділу 13 грудня 1918 р. головуєчий Д. Багалій запропонував «професора Українського Державного Університету Василя Євтимовича Данилевича на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства та історії, прочитав реєстр праць В.Ю. Данилевича, їх наукову оцінку і його curriculum vitae». Ухвалили: на наступному засіданні провести вибори. (Додаток 2 до протоколу № 3 містить позитивну оцінку Д. Багалієм праць В. Данилевича). У додатку до протоколу № 4 п. 3 зафіксовано одноголосне обрання Василя Юхимовича, за його згодою, на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства та історії¹. Також було вирішено опублікувати «Матеріали соціально-політичного побуту Слобідської України в XVII–XVIII ст.» у 2-х томах. (Праця не надрукована з невідомих причин. – *Н. Ш.*)². Цієї гарячої пори вчений співпрацював з різними науковими інституціями. Зокрема, на громадських засадах, бо з фінансуванням науки були проблеми, брав участь у роботі Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі під головуванням Ол. С. Грушевського. На засіданні 30 серпня 1919 р. В. Данилевичу доручили просити Комітет Національної бібліотеки передавати Постійній комісії історично-географічні матеріали, які до неї надходять. У 1920 р. Комісія зі складання археологічної карти України (утворена роком раніше) і Комітет з охорони пам'яток старовини та ми-

¹ Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук. 1919. Т. I. С. LCIV.

² Невелика частка з них опублікована В. Маслійчуком у ж. «Київська старовина», 2004, № 1. С. 163–168. Ці унікальні матеріали чекають на фахове опрацювання й видання, які значно розширюватимуть джерельну базу досліджень сучасними вченими, адже тепер багато що є недоступним.

стецтва, очолюваний академіком М.Ф. Біляшівським, перетворені на Археологічний комітет під головуванням В. Данилевича, оскільки М. Біляшівський часто нездужав. Одним з актуальних завдань Комітету була реорганізація Київського археологічного інституту, де передбачалася підготовка професійних дослідників доісторичного періоду. На жаль, не була підготовлена програма діяльності Археологічного комітету, і засідання не відбувалися. Восени 1920 р. спричинилося непорозуміння між професором В. Данилевичем та Секретарем Правління Академії Г.А. Іванцем, який в образливій, неприпустимій формі поведився з першим. Не бажаючи миритися з такою брутальною поведінкою Секретаря, В. Данилевич 12 листопада 1920 р. написав заяву до Спільного зібрання Української академії наук із проханням звільнити його з роботи. У ній зазначалося, зокрема, що «ні як голова Комітету, ні як вчений, ні як просто людина я не можу допустити такого поводження відносно себе. Такий вчинок д. Іванця не перший, та взагалі недопустима його поведінка відносно службовців Всенародної Бібліотеки й інших осіб, що бувають по справах в Академії, є загальновідома. На превеликий жаль, Академія не вжила досі жодних заходів задля того, щоб приборкати цю невиховану й брутальну людину». Василь Юхимович зазначив також, що, оскільки згаданий добродій самочинно порядкує всіма справами Академії, він вважає неприпустимим для себе надалі залишатися в установі, де панують «такі Іванці». Отже, «прошу негайно звільнити мене зі всіх посад в Академії, які я ще до того виконував безгрішно, а власне з посад: 1) голови й співробітника Археологічного Комітету; 2) голови й редактора Комісії задля видання творів проф. В.Б. Антоновича; 3) члена Комісії задля видання творів українських

письменників та вчених; 4) співробітника Комісій: Археологічної, Словника діячів України, Словника живої української мови. Прошу також викреслити мене зі всіх друкованих реєстрів Української Академії Наук і призначити час та особу задля прийняття від мене паперів Археологічного Комітету Всенародної Бібліотеки»¹. Даний вчинок засвідчує принципову позицію і глибоку моральну відповідальність Василя Юхимовича та нагадує його рішення про звільнення з університету св. Володимира в 1915 р. Оскільки В. Данилевич відмовився очолювати Археологічний Комітет, натомість був створений новий, до якого увійшли М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Ернст, В. Міяківський, В. Козловська. Поступово його склад розширювався, включаючи штатних і позаштатних працівників для надання фахової археологічно-наукової допомоги працівникам музейних установ, до якого долучили В. Данилевича, М. Макаренка, Д. Щербаківського, П. Курінного та ін.² Як бачимо, він не припинив працювати в Академії. З офіційних документів довідуємося, що у грудні 1923 р. на засіданні Історично-філологічного Відділу Василь Юхимович зробив доповідь про В.Б. Антоновича як історика, був членом Археологічної комісії (1925–1928), дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету та Науково-дослідної кафедри історії України тощо³.

Загальні умови розвитку науки й освіти були настільки важкими, що їх можна було порівняти з бороть-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 537. Арк. 1–2.

² Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. 668 с. – С. 12, 16.

³ Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. Київ: Наук. думка, 1993. 568 с. – С. 549; Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. Київ: НБУВ, 1998. 761 с. – С. 611.

бою за виживання. Матеріальні та фінансові труднощі ускладнювалися політичним тиском. Започатковані в 1918 р. перетворення в науково-освітній сфері зі встановленням радянської влади тривали. Наука розвивалася й у вищих навчальних закладах, які також піддавалися реформуванню: засновувались інститути, науково-дослідні установи, де здійснювалася підготовка педагогічних кадрів та нового покоління вчених, зорієнтованих на виконання партійної програми більшовиків. На початку 20-х років в Україні було сформовано 84 науково-дослідні кафедри⁴. Позитивом стала політика українізації, яка згодом змінилася на політичні підозри та утиски інтелігенції. У другій половині 20-х років відбувався т. зв. процес одержавлення науки. Суспільствознавчі дослідження і викладання спрямовувалися на утвердження класово-пролетарської ідеології. Співпраця Василя Юхимовича з Науково-дослідною кафедрою історії України (НДКІУ) є окремою сторінкою його біографії, насиченою подіями і фактами, пов'язаними з поступовою тоталітаризацією держави, що позначилася на розвитку суспільних наук. Отож варто дещо розширити дискусію про визначення поняття «історична школа», «наукова школа» (див.: Розд. 1, підрозділ «Студентські роки в Київському університеті св. Володимира. Історична школа В. Антоновича та його учні»). Як зазначає В. Заруба, «школа може складатися з учнів (колишніх студентів, аспірантів), однодумців, співробітників. <...> У школі можуть змінюватися лідери і співробітники, але при визнанні ними її ідеологічних, організаційних і видавничих засад». Історичну школу

⁴ Красніцька Г.М. Розвиток науки в Україні в 20-х – 30-х роках XX століття. URL: intkonf.org/kin-dotsent-krasnitska-g-m-rozvitok-nauki-v-ukrayini-v-20-h-30-h-rokah-hh-stolittya/

М. Грушевського дослідник називає «історико-етнологічною у народницькому (чи радше у неонародницькому) напрямку»¹, де здійснювалася підготовка нової генерації фахівців. Існували й інші школи. За словами О. Оглоблина, який підтримував творчі стосунки з академіками М. Слабченком та Д. Багалієм, вони разом творили «“нову революційну школу” на противагу неонародницькій, котру репрезентував адепт української історіографії академік М. Грушевський», до якого Олександр Петрович ставився без пафосу, але з повагою. Проте історично-економічна школа М. Слабченка, соціально-економічна Д. Багалія, історично-юридична академіка М. Василенка невдовзі були знищені². Школу М. Грушевського (її ще називають історико-соціологічною) представляли співробітники НДКІУ, на яку покладалося завдання підготовки методологічно й методично озброєних дослідників соціально-економічного, культурного і соціального життя в Україні. Першу таку кафедру в Києві організував академік М.П. Василенко, але через його арешт у 1923 р. наступного року її головою було призначено М.С. Грушевського. Михайло Сергійович добрав на кафедру відомих учених, у т. ч. учнів школи В. Антоновича, яких згуртовувала його історіографічна концепція тяглості українського історичного процесу. Одним зі співробітників, як уже зазначалося, був В. Данилевич. Цілком слушну ремарку з цього приводу зробила історикиня О. Юркова щодо некоректної характеристики Василя Юхимовича Оглоблиним, який робив закид М. Грушевському за запрошення на кафедру професора

¹ Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми. URL:inst-ukr.lviv.ua/les/28/690Zaruba.pdf

² Оглоблин Олександр. Українська історіографія. 1917–1956. Пер. з англ. Київ, 2003. С. 5, 15.

В. Данилевича. О. Оглоблин нагадав, що той не підтримав кандидатуру М. Грушевського на кафедру в університеті св. Володимира в 1908 р., про що Михайло Сергійович ніби забув. Він назвав В. Данилевича старим і німечним, хоча тоді йому виповнилося лише 52 роки. Перше засідання кафедри (31 травня 1924 р.) відбулося за присутності академіків М. Грушевського та П. Тутківського, професорів О. Гермайзе, Ол. Грушевського, В. Данилевича, В. Щербини і молодих дослідників О. Барановича, С. Глушка та ін.³ На ньому розглянуто проект організації кафедри та занять з аспірантами. На зборах 6 червня розподілялися співробітники за секціями (групами), зокрема П. Тутківський і В. Данилевич мали працювати з 2-ю групою (історія матеріальної культури), яку очолював М. Грушевський. Восени 1924 р. на засіданні обговорювалися структура, персональний склад кафедри й питання щодо членства Данилевича і Щербини. Остаточний її склад затверджено Постановою Президії Укрголовпрофосвіти від 24 жовтня 1924 р., згідно з якою В. Данилевич отримав статус дійсного члена кафедри в підсекції матеріальної культури. У жовтні він розпочав викладати аспірантам історію матеріальної культури (археологію)⁴. Восени 1926 р. кафедра рекомендувала аспіранта Олексія Барановича для переведення на посаду наукового співробітника. Поряд з відгуками М. та Ол. Грушевських, В. Щербини, П. Клименка є відгук В. Данилевича, де відзначено цілковите вміння О. Барановича працювати з джерелами, аналізувати

³ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1999. 433 с. – С. 49, 50; Полонська-Василенко Н. Українська академія наук (Нарис історії). Ч. 1 (1918–1930). Мюнхен, 1955. 150 с. – С. 82.

⁴ Там само. С. 49, 53, 56–57.

різноманітні наукові погляди та володіння методикою наукової роботи. Це дало Володимиру Юхимовичу підстави вважати згаданого аспіранта підготовленим до викладацької практики у вищих навчальних закладах та «цілком здатним стати науковим співробітником Катедри» (16 листопада 1926 р.)¹.

Подеколи на кафедрі траплялися конфліктні ситуації. Влітку 1927 р. М.С. Грушевський без погодження з колегами вирішив розширити її склад. К.М. Грушевська та Ф.Я. Савченко, зараховані науковими співробітниками в 1926 р., отримали звання дійсних членів Кафедри, що викликало обурення в колективі. Зокрема, В.Ю. Данилевич і П.В. Клименко виступили проти вирішення кадрових питань без апробації кафедри. Незважаючи на роз'яснення ситуації очільником, Данилевич і Клименко та наукові співробітники О.І. Баранович і М.М. Ткаченко, аспіранти І.І. Кравченко, Л.О. Окиншевич звернулися до Президії Академії із заявою про те, що питання вирішене без їхнього відома. Зрештою конфлікт уладнався завдяки втручання керівництва ВУАН. До його розв'язання долучились А.Ю. Кримський та С.О. Єфремов, з одного боку, з іншого, – М.С. Грушевський, що дозволило в подальшому забезпечити дотримання процедури призначення кадрів. (12 лютого 1928 р. Укрнаукою К. Грушевська та Ф. Савченко остаточно затверджені на посадах дійсних членів кафедри). Василь Юхимович сумлінно виконував свої обов'язки на педагогічній ниві, неодноразово писав відгуки про кандидатів на посади, що передбачалося правилами. Зокрема, він схвально оцінив діяльність професора М.М. Марковського, зазначивши, що кафедра матиме в його осо-

¹ Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С. Грушевського // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 106–131. – С. 110.

бі «дуже корисного працівника». За персональним складом історичних установ Академії на 1 липня 1929 р. В. Данилевич значився членом Археографічної комісії та дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України, але вже восени він просив звільнити його з роботи на НДКІУ за станом здоров'я².

У цей напружений науково-організаційний період В. Данилевич не полишав наукової творчості. Упродовж 1918–1925 рр. ним опубліковано 32 праці (зокрема рецензії, у т. ч. на іноземних авторів) та монографію «Археологічна минувшина Київщини», яка на той час виявилась архіактуальною через загострення питання підготовки фахівців з історії матеріальної культури. У ній Василь Юхимович узагальнив свої археологічні дослідження, засвідчивши високу наукову ерудицію та принциповість ученого. У вступних заувагах, тобто передмові, він пояснив, що розроблена археологічна карта Київщини не повинна сприйматись як політична чи адміністративна територія – у ній окреслені археологічні кордони на географічній мапі Київщини. Вчений їх визначив за територіями вздовж річок, де мешкали поляни й деревляни, зазначивши, що «тії племена становлять головному підвалину, з якої повстала (так в оригіналі. – *Н. Ш.*) ціла сучасна людність нашої Київщини»³. Суміжних районів Василь Юхимович не охоплював, адже вони ще не були достатньо досліджені. За його словами, археологія в Україні перебувала поза увагою, нею займались або просто шукачі старовинних речей для подальшого

² Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України. С. 88, 89, 91, 94, 95; Полонська-Василенко Н. Українська академія наук (Нарис історії). Ч. 1. С. 135, 156.

³ Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). Київ: Друкарня УАН, 1925. 173 с. – С. 3.

продажу, або, як він висловився, «більш-менш освічені дилетанти». Але матеріали, здобуті в такий спосіб, не знаходять фахового опису, – підкреслив професор. У даному постулаті простежується логічний зв'язок з обґрунтуванням концепції розвитку археологічної науки й освіти в Україні, який втілювався в заснуванні Інституту археології. Метою своєї праці він окреслив наступним чином: змалювати стан сучасного знання з історії матеріальної культури та накреслити проблеми, що потребують подальшого розв'язання. Він докладно роз'яснив методу використання опублікованих джерел, що викликає повагу і довіру до автора. В. Данилевич опрацював багатий історіографічний матеріал українських, російських і зарубіжних учених, залучив до аналізу музейні колекції Варшави, Москви, Ленінграда, київського музею Т. Шевченка, музею Української академії наук та ін. Така потужна історіографічна та джерельна база надавала можливості для полеміки, що є принциповим у науковому дослідженні. За неписаними моральними канонами наукової спільноти В. Данилевич висловив подяку К. Антоновичевій, В. Козловській, П. Курінному за допомогу в підготовці рукопису та Академії наук, зокрема її Неодмінному секретареві А. Кримському.

Автор констатував, що за царського режиму розвиток археології в Україні гальмувався через постійну нестачу фінансів, централізацію архівної справи в Москві та Петербурзі. *(Не в кожного нині є можливість ознайомитися з цим твором, тому зробимо стислий огляд основних позицій автора, оскільки вони наразі виявляються надзвичайно актуальними в контексті нинішньої неоголошеної, але кривавої, розв'язаної Російською Федерацією війни проти України. При цьому нападник одним з пояснень свого абсурдного задуму ніби*

передбачав, крім «демлітаризації» та «денацифікації», доведення концепції деяких своїх істориків про «єдиний народ» і захист «руського мира», що суперечить одне одному і здоровому глузду). Вчений зазначає: у процесі вивчення артефактів, отриманих під час польових розкопок на Київщині, він зробив висновок стосовно появи людини на цій території за доби раннього палеоліту. Щодо знайдених речових пам'яток, зокрема пряслиць, він не погоджувався з М. Біляшівським, який датував їх великокнязівським періодом. Натомість він поділяв точку зору В. Антоновича стосовно виготовлення пряслиць ще за неолітичної доби. В. Данилевич висловив думку про те, що культура неолітичної доби на Київщині подібна до Західної України (Волинь, Поділля, Буковина, Галичина), при тому він допускає присутність певних відмінностей. Разом з тим заперечує наявність елементів фінської культури, про що пишуть російські автори (Мілюков, Єгоров, Соболевський та ін.), з якими не погоджуються академік Карський, Вольтер та Веске. Василь Юхимович зазначає, що археологічні знахідки на Київщині показують виразні відмінності тутешніх мешканців від людності тих часів у Білорусії та Московщині. Антропологічні дані також свідчать про різницю¹. Український народний орнамент на посуді вчений зауважив також у неолітичній добі. Археолог простежує тяглість у виробленні череп'яного посуду, переважно горщиків, неоліту-енеоліту до бронзової культури. На його думку, «Західна Україна за часів неоліту вже була залюднена пращурами сучасного українського народу. Як відомо, археологічні знахідки у похованнях засвідчують приналежність до певного народу. <...> Гамі [Антоніо де Леон і Гама – астроном, антрополог і письменник, якого

¹ Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини ... С. 42–43.

називають батьком мексиканської археології (1735–1802)], академік Хв. Вовк, Спицин та інші доводять на підставі антропологічних та археологічних даних, що українці належать до південно-слов'янської громади народів, білоруси-ж та москалі – до північної громади». Наводячи приклади поховальних обрядів (звичаїв), Василь Юхимович вважав, що «неолітична культура Київщини й решти Західної України може бути визнана за українську»¹. Енеолітичну культуру він розглянув на прикладі трипільської (мішаної кам'яно-мідяної; в науці її йменують по-різному) культури. Важливе значення має питання щодо її творців та подальшої долі. Вчений-археолог підкреслював, що «трипільська культура не з'явилася враз, а утворилася потроху зі сполучення місцевих культурних явищ з сторонніми впливами, що йшли сюди з півдня та з заходу». Стосовно етнічної характеристики він зазначив, що англійські та німецькі дослідники з'ясували це питання: «європеїзм та індоєвропеїзм». Він заперечує гіпотезу О.І. Соболевського про те, що ніби «трипільці суть кіммерійці Геродота»².

Професор Данилевич докладно схарактеризував скіфо-сарматську культуру на основі досліджених поховань, де виявлено як трупоскладення, так і трупоспалення. Він заперечує скіфську осілість та вважає їхній культурний рівень нижчим за рівень культурного розвитку місцевих мешканців. «Доба великої мандрівки народів (мапа VI), що заступила безпосередньо скіфо-сарматську добу, першу історичну добу на Україні, не є така суперечна в науці, як попередня. <...> Тая людність була хліборобською <...> мала торговельні зв'язки з кра-

¹ Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини... С. 27–28, 47–48.

² Там само. С. 58.

їнами римського світу»³. Не торкаємось інших хронологічних періодів, але звернемо увагу на характеристику загального складу культури великокнязівської доби. Зв'язки із Заходом торкнулися побуту верхівки суспільства, простий люд продовжував існувати за дідівськими правилами і звичаями, але помітними були й культурні зміни. Спочатку хозари стримували зв'язки зі Сходом. Але східні купці наприкінці VIII – на початку IX ст. приїздили на Київщину (знахідки арабських диргем). Помітнішими виявлялися впливи з боку Візантії та Заходу. «Вже релігійна зміна не тільки присутньо відбилася на цілому народному світогляді, але відкрила також широко двері культурним впливам, що йшли тепер сюди невпинно й з Візантії, й з різних країн Заходу». Не занурюючись у сферу археології, згадаємо відому всім українцям Золоту Брану. В. Данилевич вів полеміку з росіянами стосовно віднесення її до візантійського стилю. Вчений зауважив, що «давні українці не підхилялися цілком тим візантійським впливам і переробляли часто-густо візантійські зразки на свій штиб»⁴. Навряд чи згадана пам'ятка є зразком візантійського стилю. Її не можна ототожнювати (порівнювати) із Золотою Браною у Володимирі-на-Клязьмі, яка теж не є зразком візантійського стилю. Київська не є копією з царгородської. Він радше пов'язував Київську Золоту Брану з романським стилем, нагадуючи близькі стосунки Ярослава I із Західною Європою, зокрема Францією, де є в наявності аналогії з київською будовою. Вважаємо це конкретним маркером наукової принциповості й фахової обізнаності українського вченого з позиціями інших науковців стосовно даного питання. Його «Археологічна

³ Там само. С. 102–103.

⁴ Там само. С. 117–120.

минувшина Київщини» видана в 1925 р. накладом у 3 тис. примірників; на її авантитулі зазначено: «Дозволяється випустити в світ. Неодмінний секретар Академії, акад. Аг. Кримський».

До наукових результатів того періоду належить неопублікований нарис з історії Харківської організації більшовиків 1904–1907 рр. На рукопису рік написання не зазначений, але згадка про те, що це ювілейний рік та про книгу Г. Хоткевича (Г. Хоткевич. «Спомини з революції 1905 року». ДВУ. 1926), наштовхує на думку, що стаття готувалась у 1927 р., можливо – до 20-річчя закінчення революції 1905–1907 рр. В. Данилевич насамперед обґрунтував необхідність висвітлення історії більшовицької організації, по-перше, тим, що вона недостатньо відома, хоча її діяльність була досить вагомою, але написано про неї небагато, по-друге, він був свідком тогочасних подій у Харкові та «присвячує свою розповідь усім тим, хто не зрадив революційної справи». Не вдаючись у деталі, хоч вони самі по собі дуже цікаві, зосередимося на головному. Харківська організація, утворена до подій 1904–1907 рр., – це кілька гуртків більшовицького напрямку, які об'єдналися ще до російсько-японської війни; вона діяла законспіровано, більшовицька фракція була нечисленною. Одним із членів її контррозвідки був М.Г. Чудний – служитель Історичного архіву, який не входив до складу партії, але відзначався відданістю революційній справі (здійснював нагляд за чорносотенцями). Таку небезпечну функцію добровільно виконували також студенти, робітники та навіть школярі. Вони відстежували діяльність усіх політичних партій та громадських організацій, як і урядові постанови таємного змісту, з якими ознайомлювали членів партії. Вони ж попереджали партійців та інші організації про про-

вокації, забезпечували переховування тих, кого переслідували жандарми. Василь Юхимович настільки докладно розповідає про мітинги, які влаштовували різні організації, що складається враження про його присутність на них. Тоді в Харківському партійному комітеті керували меншовики, маючи свій фракційний комітет і комісії. Але вони ще не перейшли в опозицію до більшовиків, які виступали під проводом В.І. Леніна. Меншовики ще не пристали до кадетів, як Струве, але були їхніми підголосками¹. У матеріалах описано вибори до Державної думи, розходження позицій більшовиків з меншовиками.

Загалом історію Харківської організації більшовиків він поділяє на два періоди: перший – від створення більшовицької фракції (1904–1905) та другий, що закінчився восени 1907 р. Усередині фракції як такої фракційності не існувало – вся «організація без винятку була цілком Ленінська». Якщо й були незгодні в чомусь, то не виявляли цього, а просто полишали організацію. Суперечки могли виникати лише в тому випадку, коли не вистачало для всіх праць В.І. Леніна, що надходили до книгарень і були потрібні для роботи політгуртків, проведення агітації та пропаганди. Подібні ситуації виникали з приводу отримання нелегальних газет, особливо коли їх було один–два примірники і якщо там містилися статті Леніна². Часто більшовикам і меншовикам не вдавалося досягти згоди через протилежність позицій. Але складнішою виявилася ситуація в середовищі самих робітників, де «поширювалась меншовицька хвороба»; Ленін їх іменував «напівпролетаріатом». Їхній світогляд був далеким від більшовизму, адже цей прошарок

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 71. Арк. 4–5.

² Там само. Арк. 23–24.

робітників складався з колишніх селян, домовласників тощо, які дослухалися до дрібнобуржуазної риторики, їх лякала «революційність більшовизму». Вони схилилися до меншовиків або есерів або ж навіть опинялися «просто серед чорної сотні»¹. Данилевич пояснював цю ситуацію прихильністю таких робітників до меншовиків ще до появи більшовицької організації. Свою роль у цьому відіграло також класове походження та брак освіти й, до певної міри, самолюбство. Меншовики в більшій мірі убачали конкурентів. Третім, крім напівпролетаріату та меншовиків, опонентом більшовиків виступала буржуазія, оскільки Харків на той час був доволі розвиненим промисловим і торговельним центром, залишаючи позаду Київ та Одесу, тут виявляла громадську ініціативу ліберальна буржуазія. Її вплив здійснювався через Харківську громадську бібліотеку (ліберальна буржуазія входила до складу міської ради) та Харківське медичне товариство (найбільше в Росії). Третє місце посідало Харківське товариство письменності, якому належав Народний дім. У ньому зосереджувалася реакційна частина буржуазії. Товариство очолював куратор Харківської шкільної округи Раєвський разом з помічником – приват-доцентом університету Тріфільєвим. Подібні кадри «орудували» й у Народному домі². Четверте місце належало Товариству трудящих жінок (декілька сот членів) – одному з найбільших і найдіяльніших у Росії (засноване ліберальною інтелігенцією). Усі названі організації здійснювали свій вплив на суспільство, чого не могли не враховувати більшовики, адже їхня ідеологія була буржуазною.

Василь Юхимович у згаданому нарисі зазначив також, що певна частина робітників підвищувала свій

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 71. Арк. 25.

² Там само. Арк. 27–28.

культурно-освітній рівень, відвідувала бібліотеки, театри. Йому запам'ятався XII Археологічний з'їзд у Харкові (1902) з розгорнутими там виставками, які користувалися популярністю серед мешканців міста. Потрапити на них було складно, оскільки приміщення було невеликим, отож черги охочих чекали на вулиці. Організатори цих заходів і залучені школярі розповідали відвідувачам про археологічні експонати. І головне, на що він звернув увагу, це зацікавленість виставками робітників, які подеколи розпитували, де можна придбати книжки з археології. Тому харківські більшовики від самого початку розгорнули свою просвітницьку діяльність. Долучитися до названих громадських організацій було непросто. Доводилося зорганізовуватися з представниками революційних партій, входити до тих організацій, аби зменшувати вплив буржуазної ідеології. Зокрема, у громадській бібліотеці змінився склад правління й вона почала приділяти більше уваги простим людям. Відбулися зміни в підході до комплектування бібліотеки книжками й періодичними виданнями. З ініціативи більшовиків влаштовувалися публічні лекції, в т. ч. за їхньої участі. Не поширювався вплив більшовиків на Медичне товариство, проте вдалося налагодити стосунки з Товариством Революційного Червоного Хреста. Важко було досягти порозуміння з Товариством письменності, яке зосередило свою діяльність у Народному домі. Більшовикам вдалося впровадити до членів правління свою людину. Завзятий більшовик, як назвав його Данилевич, вимагав і досяг своєї мети – включити до складу правління представника робітництва. Наслідком змін у складі правління Народного дому стала зміна характеру його діяльності.

Кращі стосунки встановилися в більшовиків з Товариством трудящих жінок, серед яких виявилось

чимало їхніх прихильників, хоча належали вони до незаможної інтелігенції. Більшовики допомагали здійснювати просвітницьку роботу серед жінок, заснувавши курси, у т. ч. з історії революційного руху в Росії (під назвою «історія громадського руху в Росії»). Василь Юхимович згадав кумедний випадок, коли поліцейський під час трусу побачив оголошення про цей курс і вигукнув: «О, це дуже цікавий, дуже гарний курс!». Ці курси (розпочаті в 1906 р.) продовжували діяти, аж поки не перетворилися на Харківські вищі жіночі курси. Окремо В. Данилевич розповів ще про одну буржуазну громадську організацію – Харківське товариство взаємного кредиту крамарів, яке не було, як видається, касою взаємодопомоги. До нього входили представники верхівки торгівців, що займалися банківськими операціями, ломбардами; за ідеологією Товариство було цілком буржуазним та реакційним. Отже, напередодні революції 1905 р. спостерігалася боротьба революційних партій з буржуазними за вплив на маси¹.

Декілька сторінок у матеріалах також присвячені історії розвитку професійного руху, зокрема профспілки залізничників. До неї входили як робітники, так і представники інтелігенції та напівінтелігенції, навіть буржуазні елементи. Проте мішаний склад цієї профспілки не заважав їй брати участь у революційних подіях, хоча дезорганізуючий вплив справляли представники меншовиків, есерів, трудовиків. Великою мірою організація виконувала не лише роль професійного союзу, а й долучалася до політичної боротьби. На жаль, грудневий погром призвів до занепаду цієї профспілки. В іншій мішаній профспілці – поштово-телеграфних працівників основну складову становили напівінтелігенти, тоб-

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 71. Арк. 32, 33.

то люди, які не займалися фізичною працею, нечисельна малоосвічена верства суспільства. Низька заробітна плата, кепські умови праці, зверхнє ставлення керівництва до службовців змушували їх підтримувати революційні виступи в 1905 р. Але уряд захопив телеграфні установи збройними загонами, затим почались арешти і звільнення персоналу чорносотенцями та шпиками. У той же час окремі працівники залишалися вірними ідеалам революції та продовжували діяти як контррозвідка, повідомляючи більшовикам про небезпечні заходи з боку класового ворога.

З інших мішаних профспілок Василь Юхимович назвав шкільні, зокрема Академічну спілку, куди входили переважно університетські професори та викладачі. По інших вишах професори належали до реакційного табору, адже більшість із них походила із заможних верств населення. Тому чимало представників цієї категорії тяжіли до кадетської партії, а дехто опинився серед мирнообновленців або октябристів, але було й чимало чорносотенців, у т. ч. в університеті (Вязігін, Денисов, Струве – серед професорів; серед викладачів – Катков, Тріфільєв та ін.). У тексті досить докладно це змалювано: ситуація в Технологічному й Ветеринарному інститутах була ще гіршою, а в університеті професура на початку 1906 р. теж відійшла від профспілки, де залишилися лише деякі викладачі. Та й на початку вона не була авторитетною, не мала впливу на студентів, які називали її «безнадійною балакарнею», а В. Данилевич поймав «живим мерцем». Через те більшовики й не дуже намагалися поставити туди свого представника². Висновків у цьому докладному нарисі бракує, і невідоме його призначення: лекційний матеріал чи то

² Там само. Арк. 37–38.

підготовка до друку. В усякому разі, тема розроблена професійно і на той час була актуальною, а сучасному науковцеві додає інформації для досліджень історії робітничих партій і профспілок в Україні.

Професор Данилевич
у зреформованих вищих
навчальних закладах Києва

Буремні 1917–1920-ті роки позначені докорінними змінами не лише в соціально-економічній, а й у медичній, науковій, куль-

турній і, зокрема, в освітній сферах. Так, створений у жовтні 1917 р. Український народний університет, що діяв на базі університету св. Володимира, за гетьманату Павла Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.) влітку 1918 р. реорганізовано в Київський Державний український університет (іноді пишуть, переставляючи місцями слова, – український державний...), а університет св. Володимира набув статусу російського університету м. Києва. Саме тоді В. Данилевич, повернувшись із Ростова-на-Дону, подав заяву до ради професорів Київського Державного українського університету про бажання працювати на користь українському народові. Він пропонував свої послуги для викладання історії, історичної географії, археології. Прохання Василя Юхимовича було задоволено обранням його екстраординарним професором російської історії; від 1920 р. – професор кафедри археології того ж університету¹. Отже, починаючи з 1918 р. Василь Юхимович цілком і повністю присвятив себе науково-організаційній роботі у ВУАН і паралельно виконував викладацькі обов'язки в різних освітніх закладах. Він залишався вірним своєму науковому покликанню археолога. Отож є природною

¹ Гарбар Л.В. Історія української бібліотечної справи. С. 123.

його участь не лише в роботі Археологічного комітету, а й Археологічного інституту, проект розбудови якого розроблявся ще восени 1909 р. Тоді з ініціативи декана історично-філологічного факультету університету св. Володимира М. Бубнова та викладачів М. Василенка, С. Голубєва, В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, Г. Павлуцького, В. Завитневича, М. Петрова та інших почав функціонувати перший приватний інститут для підготовки професійних археологів, архівістів, мистецтвознавців, музейників. (В Україні професори-історики займались археологією на приватній основі. В університеті св. Володимира таким викладачем був В. Антонович. Поняття «археологія» тоді мало доволі широкий зміст, номінуючи об'єктами свого вивчення всі складові матеріальної культури: мистецтво, архітектуру, побут; археологією вважалися нумізматику, історична географія, сфрагістика, картознавство, які згодом стали спеціальними історичними дисциплінами). Ректором Археологічного інституту було обрано М. Довнар-Запольського, вченим секретарем Н. Полонську, дійсними членами – М. Богословського, А. Лободу, А. Синявського, Ю. Сіцінського, В. Данилевича². Але реалізація цього проекту почалася лише наприкінці жовтня 1917 р., коли за це взялася Н. Полонська, повернувшись із Москви, де працювала під керівництвом одного з фундаторів археологічної науки В.О. Городцова. Як зазначає вона у своїх спогадах, збираючи підписи відомих українських науковців на підтримку даного проекту, відчула прохолодне ставлення до цього заходу з боку Г. Павлуцького (один із шістьох докторів наук з історії мистецтва в Росії).

² Гирич І., Горькова А. Київський археологічний інститут (1917–1924 рр.) як багатoproфільна платформа співпраці гуманітаріїв-науковців Києва // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 2–98. – С. 86.

Звернувшись до видатного археолога М.Ф. Біляшівського з проханням підписати Записку про створення Археологічного інституту, почула несподівану відповідь: він може підписати цей документ у разі зазначення, що викладання в інституті здійснюватиметься винятково українською мовою. (У Записці передбачалося викладання будь-якою мовою). Під час зустрічі з В. Козловською, що повернулась із Саратова, з якою Н. Полонська мала дружні стосунки, навчаючись на КВЖК, почула, що вона погоджується з М. Біляшівським. Н. Полонська зрозуміла, що її подруга, перебуваючи за межами Києва та України, гостро відчула своє українство. В. Козловська порадила Н. Полонській виїхати з Києва, бо їй тут «не місце»¹. Археологічний інститут почав функціонувати в листопаді 1918 р. Його дійсними членами були ті, хто фігурував у проекті 1909 р. Інститут надавав спеціальну освіту, термін навчання становив три роки (в університеті – чотири). Він був ніби своєрідним закладом з підвищення кваліфікації істориків. У 1918/19 рр. формувалася навчальна програма, запроваджувалися нові дисципліни: музеєлогія (В. Данилевич) відповідно до програми інституціоналізації музейної системи України, «переховування» (зберігання) пам'яток старовини (В. Данилевич, В. Козловська), історія фальшування старовинних речей (В. Данилевич), музейна каталогізація². Інститут виконував також функції науково-дослідної установи, його слухачі працювали у ВУАН. Освітня реформа 20-го року торкнулась і цього закладу, завдання якого полягало у вивченні української культури та поширенні археологічних знань. У листопаді 1922 р.

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Революція 1917: Спогади // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції*. С. 135–136.

² Гирич І., Горькова А. Зазнач. праця. С. 86, 88.

Головпрофос надав Інститутові статус Київських археологічних курсів при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства ВУАН, що означало їхнє перетворення з освітнього закладу на науковий. У серпні 1924 р. археологічні курси припинили роботу за наказом комісії Київського губернського відділу народної освіти.

Серед знаних діячів вітчизняної науки, які долучилися до розбудови Археологічного інституту (ще мав назву Київський археологічний інститут – КАІ; Київський український археологічний інститут – КУАІ), дослідники називають цензора Т. Флоринського, історіографа-великодержавника В. Іконнікова, представника правої російської професури М. Бубнова (до речі, він не позиціонував себе з «правими»: див. Розд. 3, підрозділ «В. Данилевич – приват-доцент університету св. Володимира (1907–1915)»). Найзначніших зусиль до його створення докладала «національно налаштована професура»: К. Мельник, В. Данилевич, В. Перетц, М. Петров. З ним також співпрацювали односторонці М. Грушевського – М. Василенко, Л. Добровольський, І. Каманін та ін.³ Проте більшість серед співробітників інституту становили представники документалістської школи Антоновича, які стояли на позиціях національної історіографії. В. Данилевич серед них був найактивнішим – читав близько десяти різних курсів з історії України, археології та документознавства.

Одночасно з активною працею в царині археологічної освіти В. Данилевич у рамках Історично-філологічного Відділу Академії наук був членом або очолював низку комісій, створених для підготовки словників української мови з різних галузей науки. Як відомо, під час реформ, здійснюваних радянською владою,

³ Там само. С. 91–92.

Наркомат народної освіти УСРР планував об'єднати приватні й державні навчальні заклади, окремі факультети в одну структуру. Таким чином, у лютому 1919 р. на базі двох вищеназваних університетів (Київського Державного українського університету та університету св. Володимира) було утворено один під назвою «Київський університет», а наступного року він, як й інші, був розформований. З окремих університетських факультетів, Вищих жіночих курсів, учительських інститутів у 1920–1921 рр. в Одесі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові тощо створювались інститути народної освіти (ІНО). У Києві в 1920 р. почав функціонувати Вищий інститут народної освіти імені М.П. Драгоманова на базі зачиненого університету св. Володимира, перейменованій у 1926 р. на Київський інститут народної освіти (КІНО)¹. У ньому продовжували працювати М. Василенко, Ол. Грушевський, А. Лобода, С. Маслов та ін. Зокрема, Василь Юхимович у КІНО викладав історію Московщини. В одній з лекцій професор висловив сумнів щодо періодизації історії Росії В.М. Татіщева, який до її загальної історії відніс історію України та Білорусі. «Академік Грушевський добре освітив вади тієї схеми у своїй розвідці “Звичайні схеми руської історії”, – підкреслював Василь Юхимович. – Але більшість російських фахівців не звернула жодної уваги на його заперечення. Лише Покровський в “Очерке истории русской культуры” надав іншу періодизацію, хоч і вона не є досконалою». Розповідаючи про татарську навалу, він зазначив, що загарбники йшли через Московщину та Україну до Європи. Але вони не оселилися на Московщині, обмежившись пере-

¹ У 1930 р. КІНО розформовано та на його основі створено низку інших інститутів, а в 1933 р. засновано Київський державний університет.

писом людності, що було справді новиною, й накладенням данини, яку збирали баскаки через місцеву владу. Там і надалі розвивалась удільна система. Професор заперечував тезу про зруйнування міст татарами. Вони лише знесли міські фортифікаційні споруди та не змінили нічого в соціальній сфері².

У 20-х роках перебудовувалася не лише система вищої освіти, а й практикувалось об'єднання/роз'єднання, передача експонатів одних музеїв, кабінетів іншим. У КІНО, де експонати Кабінету мистецтва використовувались як елемент «музейної педагогіки», бракувало спеціальних приміщень для культурно-освітньої роботи. Через те згаданий Кабінет колишнього університету, розташований в університетській церкві, ліквідували з метою вивільнення приміщення для клубу. Внаслідок цього зазнали пошкоджень цінні експонати. Не кращим виявилось становище Археологічного музею Київського ІНО, яким завідував В. Данилевич. У 1925 р. він мав давати пояснення на засіданні Правління Інституту щодо листа ВУАН про незадовільне керування адміністрацією закладу згаданою навчально-допоміжною установою³. Пізніше колекції цього музею передали музеєві м. Києва та Українському археологічному музею. Активну участь у створенні останнього брала В. Козловська. У «Щоденниках» С.О. Єфремова є запис про те, що восени 1927 р. нарком освіти УСРР М. Скрипник приїздив в Академію наук на партконференцію. Тоді ж, відвідавши музей, він вступив у суперечку з Козловською щодо її праць з археології. Але належної відповіді вона

² ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 89. Арк. 3–3 зв., 14.

³ Верба І.В., Вербовий О.В., Горбань Т.Ю. Історія Київського університету: монографія. Київ: Видав.-поліграф. центр «Київський університет». 2014. 895 с. – С. 271.

йому не надала¹. Пророблену нею роботу було кваліфіковано як ідеологічно не витриману («спадщину буржуазної науки»).

У 1928 р., у вирі музейної епопеї, Василь Юхимович опублікував дослідження про передісторію створення Археологічного музею КІНО, пов'язану з В. Антоновичем. У ньому схематично представлено початковий період існування музею в університеті св. Володимира з 1836 р. та йдеться про його не зовсім задовільний стан. Переломним моментом став II Археологічний з'їзд у Петербурзі (1871), де було вирішено провести наступний з'їзд у Києві (1874). Колізії з його підготовки засвідчували, як зазначає В. Данилевич, що на історично-філологічному факультеті працювала найреакційніша професура, яка виконувала роль, так би мовити, «найголовнішого вихователя русифікаторів». Реакційними він назвав Селіна, Іконнікова, Ліницького, Яроцького, Іванишева. Після тривалих перипетій у жовтні 1872 р. головою Підготовчого комітету III Археологічного з'їзду було обрано доцента В. Антоновича, відомого «своїми поступовими поглядами й своїм українолюбством». І тоді вся праця лягла на його плечі, та мало хто може зрозуміти «усю важкість того, що зробив мій любий учитель» для влаштування того з'їзду². 1873 р. музей старовини та мистецтва поділено на два, з яких музей пам'яток старовини очолив В. Антонович. Упродовж 11 років музейні колекції поповнювалися власними археологічними знахідками В. Антоновича та речовими пам'ятками, здобутими його учнями: К.М. Мельник-Антонович, М.Ф. Біляшівським, В. Даниле-

¹ Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с. – С. 549.

² Данилевич В. Професор В.Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. Київ, 1928. С. 10.

вичем та ін. Музею дарували свої колекційні речі любителі старовини, адже В. Антонович «користувався великою повагою в широких колах громадянства»³.

Музей розширювався також за рахунок виставкових експонатів III та XI Археологічних з'їздів у Києві. Авторитет Антоновича, його ділові контакти із зарубіжними вченими сприяли збагаченню музею цінними знахідками. Атмосфера навколо Антоновича не завжди була сприятливою через каверзні дії його противників. «Якщо вони не могли нічого кепського зробити самому Антоновичеві, вони помщались на нас, його учнях, з винятком, безперечно, тих його учнів, що зрікалися свого професора та перебігали до їхнього табору. Так зробили М.П. Дашкевич, П.В. Голубовський та М.В. Довнар-Запольський»⁴. Головним досягненням В. Антоновича музеєзнавець і археолог В. Данилевич назвав те, що в музеї, за задумом Володимира Боніфатійовича, були представлені всі культурні періоди всіх частин України. Іншою його заслугою він визнав курс археології, який слухали студенти й інших відділів. Він його викладав за порівняльною методикою і читав також публічні лекції з археології. До речі, Данилевич прослухав такий перший курс ще будучи гімназистом. Даною статтею він підносив авторитет і значення Антоновича для розвитку музейної справи в Україні, і нам для переконливості доводилося його цитувати. На доповнення маємо додати кілька моментів, які не включені до статті і зберігаються в рукописних матеріалах, де зафіксовано процес підготовки до III Археологічного з'їзду в Києві, стосунки в університеті тощо. 12 травня 1872 р. Рада університету розглянула лист доцента Хрущова, в якому йшлося

³ Там само. С. 13, 15.

⁴ Там само. С. 16.

про те, що російські археологи пропонують проводити з'їзди що три роки (1874 р. у Києві), «оскільки тут святиня руської археології, а в краї безліч археологічних даних, які потребують оприлюднення»¹. В. Данилевич занотував: «В українських кругах Києва, де обертався я, присвячували тоді велике значення реформі Товариства ім. Шевченка. <...> З початком 1891 р. проф. Антонович, повернувшись із подорожі в Галичину, розповів мені про план кафедри української історії на Львівському університеті: цю кафедру пропоновано професору Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене». М. Грушевський в «Автобіографії» писав, що Антонович справляв враження втомленої людини, яка відсунулася від історії в «спокійніші», як на ті погані часи, сфери археології, історичної географії, нумізматики. Натомість Д. Багалій спростовував слова Михайла Сергійовича, ніби Київський університет дав йому надзвичайно мало. «Але оскільки правдиво виявляється тут догана чорносотенним професорам, що провадили в ньому україножерську політику і утворили задушливу атмосферу, остільки в інтересах справедливості треба сказати, що з наукового боку були і видатні професори, що у них можна було вчитися і такому добре підготовленому студентові, яким був М.С.»². Данилевич також згадав про нагінки на тодішнє студентство та Володимира Боніфатійовича з боку царської адміністрації як свідчення того, що й культурно-національна робота за тих умов (як і скрізь, щоправда) має певне політичне значення. «Аполітичне культурництво, формально проголошене пізніше Костомаровим і Житецьким, фактично панувало в українських

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 173. Арк. 5.

² Там само. Арк. 10–10 зв.

гуртках цієї доби. Тому, мабуть, революційні елементи шукали нелегальних організацій поза українським гуртом. Тому, мабуть, таке хистке культурництво утворило сприятливий ґрунт для ідеологічних вагань і компромісу, що часто їхне й сервілізмом, як це виявляється в діяльності Антоновича, Житецького, Кониського»³. Так учений висловив власне бачення тогочасної ситуації в університеті й стану суспільно-політичного руху.

Історія музею КІНО, висвітлена у згаданій статті В. Данилевича, мала продовження: кількарізові реорганізації в 1933 р. завершилися створенням Секції історії матеріальної культури (СІМК), структурованої за соціально-економічними формаціями. Загалом музейній справі ВУАН надавала великого значення. У квітні 1933 р. на виробничій нараді Історичного циклу ВУАН обговорювалося питання про роль академічних музеїв у системі Академії наук. Доповідач Ф. Козубовський окреслював завдання музеїв у соціокультурному будівництві України: «Епоха соцбудівництва вимагає поставити музей врівень тих завдань і тих вимог, що стоять перед усім науково-теоретичним фронтом, перед загальним фронтом соцбудівництва»⁴. Прозвучали критика на адресу керівництва музею, принципів його організації та пропозиція щодо об'єднання з музеєм Т. Шевченка в Києві. І вже за списком 1933 р. у складі СІМК не значилися Ф.Л. Ернст, М.М. Ткаченко, Л.С. Шульгін, В.В. Білий, В.І. Денисенко, В.Є. Козловська, яких звільнили «у процесі боротьби за класово-ідеологічну витриманість»⁵. [В.Є. Козловська (1889–1956) – одна з перших жінок-археологинь України. Влітку 1933 р. звільнена з посади

³ Там само. Арк. 24–24 зв.

⁴ Історія Національної академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали. Київ: [Б. в.], 1998. 542 с. – С. 283–284.

⁵ Інститут археології Національної академії наук України. С. 23, 27.

директора археологічного музею та звинувачена у причетності до «контрреволюційної» організації «Спілка Визволення України». Була в окупованому Києві. Восени 1943 р. виїхала через територію Західної України, Польщі до Німеччини. Страшна доля спіткала також українського археолога Ф.А. Козубовського (1895–1938?, 1942?), який потрапив під репресивний каток. 15 квітня 1936 р. його заарештовано за сфальсифікованим НКВС звинуваченням у «контрреволюційній діяльності». За одними даними, був страчений 2 вересня 1938 р. у Биківнянському лісі, за іншими, – розстріляний нацистами в 1942 р. у Бабиному Яру. Посмертно реабілітований 12 серпня (в іншому джерелі – 12 вересня) 1958 р.].

В історіографії достатньо повно розкрито процес ідеологізації соціуму через підготовку науково-освітніх кадрів, які б несли в маси нові стандарти мислення. Для цього створювалися відповідні навчальні заклади: Комуністичний університет ім. Артема (1922), Український інститут марксизму-ленінізму (1924), Інститут комуністичної освіти (1929). В. Данилевич перебував у цій задушливій атмосфері, але, згідно з наявними джерелами, можна припустити, що він не вступав у суперечки з тоталітарно-бюрократичним режимом і не надавав приводів для підозр, тримався, так би мовити, «золотої середини». На межі 20–30-х років ХХ ст., в умовах посилення ідеологічного тиску на суспільствознавців і погіршення стану здоров'я (хвороба серця, задушений туберкульоз), він звільнився з роботи на НДКІУ (1929), продовжуючи працювати професором у КІНО, а після його реорганізації – в Київському педагогічному інституті професійної освіти. Уже перебуваючи на пенсії (з 1931 р.), він співпрацював з Археографічною комісією ВУАН, викладав у Київському державному універ-

ситеті, який відновив роботу в 1933 р., та Інституті червоної професури при ВУЦВК¹. Проте в останньому він не пропагував «Короткий курс історії ВКП(б)», а читав свої фахові дисципліни, оновлюючи зміст новими історіографічними дослідженнями, фактами і, зрозуміло, з позицій панівної методології. Вона, до речі, залишалася такою ж панівною до розпаду СРСР (1991). Отже, звинувачення Василя Юхимовича у промарксистських поглядах можна застосовувати майже до всієї радянської історіографії, що було би неправильним. Збереглися його авторські конспекти лекцій зі «Всесвітньої історичної географії» (осінній семестр 1935/36 н. р.) та «Історичної географії СРСР» (1936/37 н. р.). Вивчення лише вступної частини курсу зі «Всесвітньої історичної географії» не залишає сумнівів у високому науково-педагогічному рівні її викладання. Професор ознайомлював студентів з методикою проведення занять, зазначав літературу, джерела, археологічні факти, виділяв окремі пункти: аерофотознімки, топографічні назви, лінгвістичні (мовні) ознаки, характеризував історіографічну та джерельну базу курсу (етнографічні матеріали; оповідання давніх істориків та мандрівників; сучасні географічні описи та подорожі; мапи та плани; фотознімки; документи²). У спеціальному дослідженні С. Трубочанінова щодо місця історичної географії в науково-педагогічній діяльності В. Данилевича докладно проаналізовано структуру та зміст курсів. Він зазначив, що колишні (дореволюційні) конспекти оновлювались актуальним матеріалом, включаючи критику расової теорії німецького вченого Кассіна та ін.³ Одного разу

¹ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського. С. 225.

² ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 114. Арк. 1.

³ Трубочанінов С.В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Данилевича в царині історичної географії. URL: researchgate.net/

трапився казус зі стенограмою лекції Данилевича з історичної географії, зробленою слухачкою Берлянт 4 лютого 1936 р. Ознайомившись із цим записом, професор зазначив на першому аркуші: «Шахрайство!», «Неписьменна, безглузда суміш з покалічених українських та російських слів з словами, що в жадній мові не існують»¹. У лютому–березні 1936 р. Київський держуніверситет надав Василю Юхимовичу дозвіл на відрядження до Москви та Ленінграда для вивчення досвіду роботи російської вищої школи².

В Інституті червоної професури В. Данилевич також викладав спецкурс з історії Білорусі (українською мовою). (У радянський період ця держава іменувалася БРСР, Білорусія. З 1991 р. її офіційна назва – «Республіка Білорусь», білоруською мовою – «Рэспубліка Беларусь»). Серед лінгвістів існують різні думки щодо написання цієї назви різними мовами). В одній з лекцій Василь Юхимович схарактеризував становлення феодалізму, активні форми класової боротьби селян XV–XVI ст. та міського населення, економічний розвиток, торгівлю. Матеріал подано за тематичним принципом, подекуди з порушенням хронології, зі скороченнями, правками, оскільки це чорновий варіант, який постійно доопрацьовувався. Текст супроводжується критичним аналізом літератури та визначенням власної позиції³. Наприклад, у розкритті теми класової боротьби XV–XVI ст. висвітлюються її активна і пасивна форми, досліджуються династичні взаємини Литви та Білорусі. Торкаючись питання феодальних відносин, професор зазна-

publication/328329294_NAUKOVA_TA_PEDAGOGICNA_DIALOGIST_VASILA_DANILEVICA_V_ISTORICNOI_GEOGRAFI

¹ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 118. Арк. 1.

² Михальченко С.І. Зазнач. праця. С. 192.

³ ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 105. Арк. 2, 22, 23, 26–28.

чав, що на території Білорусі існували маєтки литовських князів, а своїх землевласників ще не було. У той період «феодалі не досягли виключного права на володіння землею, бо й самий феодализм ще не встиг цілковито розвинути. Феодали (шляхта, бояре) ще не консолидувалися на відрубну від інших верств верству. <...> Про те, що в XV ба навіть на початку XVI ст. феодализм не досяг свого цілковитого розвитку, свідчить суспільний склад людності Литовсько-Руської держави»⁴. Деякі питання В. Данилевичем викладені розгорнуто, що дозволяє з'ясувати його наукову позицію. Розповідаючи про господарство Білорусі того періоду, він спростовує випадки слов'янофілів та «різних націоналістів» про її економічний розвиток. Учений аргументує свою позицію щодо зв'язку її історії з історією інших країн. «Великі географічні відкриття XV ст. та розвиток торгівлі в Західній Європі наприкінці XV та в XVI ст. Просування торговельного капіталу до Польщі, а з неї до Литовського князівства. Близькість Білорусі до Західноєвропейських торговельних центрів. Річні шляхи – зручне сполучення з ними. Просякаючися до Білорусі, торговельний капітал знайшов тут потрібний ґрунт в явищах тогочасного феодального господарства. <...> На базі хоч і повільного зростання господарської діяльності відбувається процес “відокремлення ремесла з сільського господарства”. Зростають міста, з'являються групи купців та гендлярів, ремісників, міщан-землевласників», посилюється класова боротьба, в т. ч. у містах. «У першій пол. XVI ст. боротьба селян з феодалами набуває масового характеру. Білоруські селяни реагують на всі селянські рухи в суміжних частинах Московії та України»⁵. У лекції також

⁴ Там само. Арк. 17.

⁵ Там само. Арк. 22–23, 39.

ідеться про Деулінську угоду 1618 р., Андрусівську 1667 р., три поділи Речі Посполитої та ін. Наприкінці наведено список літератури з критичним аналізом матеріалу та доведенням власної точки зору. *(Цілком виправданим є трактування В. Данилевичем історичного процесу в парадигмі загальноновизнаної тоді марксистської методології, яка, між іншим, недостатньо обґрунтовано відкидається сучасною наукою. Насамперед, це стосується принципу класового і соціально-формаційного підходу до розгляду соціальних явищ, замість якого деякі дослідники застосовують цивілізаційний (за А. Тойнбі). Зрозуміло, в капіталістичному суспільстві не варто порушувати питання класової боротьби. На нашу думку, обидва методологічних принципи не повинні виключати один одного, оскільки сучасна наука поступово переходить від монометодології до методологічного плюралізму¹).*

Складний період кінця 20–30-х років у політичному сенсі змушував науково-педагогічних працівників дотримуватися т. зв. партійного регламенту. Ідеологічний тиск, вимоги класового підходу в наукових дослідженнях і викладанні зашкалювали. Приміром, «статтю В. Данилевича про III з'їзд Міжнародної географічної спілки та його аналіз першої частини “Матеріалів до історії картографії України” В. Кордта (1933 р.) не рекомендував до друку рецензент К.Є. Антипович» (колишній аспірант Грушевського). Він та О.І. Баранович засуджували націоналістичні концепції української буржуазної історіографії, зокрема Грушевського та декого із представників його школи. Одним з показових прикладів є постанова Комуністичної фракції ВУАН № 106 від

¹ Шип Н. Інтелектуальний перехід від монометодології до методологічного плюралізму // ЕМІНАК. 2018. № 1 (21) (січень-березень). Т. 3. С. 101–108.

20.05.32 р. «Про політичний стан в Академії». У пункті 10 зазначено, що цілком вдало була проведена змістовна «проробка ворожих тенденцій в роботах [М.С.] Грушевського, [К.Г.] Воблого, [Л.М.] Яснопольського»². В умовах тотальної політизації радянської дійсності, в т. ч. науки й освіти, у 20–30-х роках до друку могли потрапити твори, яким надавався «номер-дозвіл» від Головліту, а історична література у 20-х роках повинна була узгоджуватися з вимогами радянських цензорів щодо політики українізації і мати так званий «сертифікат ідеологічної якості»³. У відомого історика С. Білокіня, який глибоко досліджує терористичні механізми більшовицької влади, читаємо: оскільки в її планах значилося виховання нової людини – «будівника комунізму», – логічно це передбачало «відбраковку й усунення тієї частини населення, яка з огляду на теоретичні засади марксизму-ленінізму на роль “будівника комунізму” не підходила»⁴. Вершиною боротьби з інакомислячими був сфабрикований проти працівників Академії та церковних діячів процес СВУ (Спілка Визволення України) 1930 р. Виховання ідейно вмотивованих громадян давало свої плоди. Можна навести приклад про ставлення науково-педагогічної інтелігенції до троцькістсько-зінов'євського терористичного блоку, висвітлене в газеті «Комуніст» (1936, 20 серпня. С. 3). У ній надруковано заключну частину обвинувального вироку у справі цієї організації та інформовано про обурення різних верств

² Історія Національної академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали. С. 254.

³ Стоян Т.А. Наукова школа М.С. Грушевського в умовах тоталітарної ідеологізації історичної науки 20-х рр. в Україні // Гілея. Історичні науки. 2011. Вип. 43 (1). С. 71.

⁴ Білокінь С. Механізми державного масового терору в історичній практиці СРСР. URL: s-bilokin.name/Terror/StateTerror.html

населення діяльністю терористів. На мітингу в Києві лунали палкі промови з приводу викриття контрреволюційної організації Троцького, Зінов'єва, Каменєва. Серед промовців були студенти, професори Київського державного університету Фішер, Данилевич. Усі гнівно засуджували класових ворогів пролетаріату і закликали бути пильними щодо їхніх діянь. У документах університету св. Володимира йдеться про існування соціал-демократичної фракції студентів¹. В інтелігентських колах спостерігався світоглядний розрив (дисбаланс).

В. Данилевич дотримувався панівної методологічної парадигми і в такому дусі проводив заняття. Приміром, курс «Історичної географії СРСР», що цілком витриманий в ідейному та суто науковому плані, яскраво демонструє професійний стиль ученого, про що вже згадувалося в попередніх сюжетах. У нього чітко вироблені методика викладання і, що є надзвичайно цінним, полемічність та доказовість (доведеність) положень. Професор Данилевич підкреслює важливість врахування географічного фактора у вивченні історії. Ним проаналізовано літописні повідомлення про утворення Русі, питання колонізації територій, дискусії вчених стосовно слов'янських племен, назв «Русь», «Руська земля», русин, руський, про співвідношення понять «народ» і «нація» тощо². Він докладно висвітлює історію міжцерковних відносин та вплив церкви на державотворчий процес (IX–XVI ст.), пояснює економічні та політичні зміни в Київській державі. Окремо розглянуто питання про ве-

¹ Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. Київ: Вища школа, 1984. 189 с. – С. 71.

² ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 117. Арк. 21–22, 25–26, 30–31 зв. [На с. 1 рукопису зверху в кутку Данилевичем зазначено: 1936/37, а в самому рукопису (обкладинка): “осінній семестр 1935/36 н. р.”].

ликоруську, малоруську та білоруську народності. Професор зіставляє точки зору вчених, які займалися даним питанням у різних аспектах: етнографічному, лінгвістичному, політико-географічному (Костомаров, Антонович, Грушевський, Спицин, Погодін, Шахматов, Соболевський, Барсов). За мовними ознаками вчені поділяли давні племена на три великі групи: Великоруську, Малоруську, Білоруську. За територіальним принципом поділу на Європейській частині Росії більшу площу охоплювала російська мова з певними відмінностями. Малоросійська мова розповсюджена на другій за розміром площі: це територія Уличів, Дулібів, Волинян, Деревлян, Полян, Сіверян (з частиною Дреговичів), білоруська – на території Кривичів і Радимичів та більшої частини Дреговичів. У прикордонних територіях спостерігався взаємний вплив, тому важко визначити дрібні піднаріччя. В. Данилевичем висвітлено класові теорії колонізації та історію за географічними регіонами: Волинська земля, Галичина, Переяславське князівство, Чернігово-Сіверська земля, Московське князівство тощо. У деяких сюжетах професор оповідав історію до 1935 р., наприклад, Калмицької АРСР (Калмикії). Далі він робив нотатки для чергових конспектів з цього курсу. Відповідно, вчений наголошував на взаємопов'язаності географічного й історичного факторів, застерігаючи при тому від перебільшення географічного³.

Нами наведено лише основні наукові постулати історичної географії СРСР, викладені в курсі Данилевича. Його рукопис обсягом у 160 аркушів зацікавить фахівців, незважаючи на те, що деякі положення нині трактуються інакше, і це природно, адже наука розвивається з урахуванням результатів попередніх досліджень.

³ Там само. Арк. 34, 38, 41, 45, 152.

Василь Юхимович, можливо, встиг донести слухачам вступну частину матеріалу з історії СРСР, бо в листопаді він несподівано помер. Як засвідчують факти, цей безперервний, найтриваліший і найскладніший період науково-педагогічної та організаторської діяльності вченого також супроводжувався різними колізіями, що негативно впливали на його морально-психологічний та фізичний стан. Насамперед треба було увійти в русло тогочасних перетворень у галузі науки й освіти. Він починав працювати за гетьмана П. Скоропадського, продовжував за радянського передтоталітарного і тоталітарного режимів, але не змінював соціал-демократичних поглядів. Це свідчить про стабільність його ідейних переконань, хоча стосовно цього в історіографії немає одностайності. Приміром, опосередковано можна віднести і до Василя Юхимовича характеристику праць представників старої (дореволюційної) науки, в яких «проглядало деяке зближення з марксистською історіографією». На нашу думку, В. Данилевичу пасуватиме й визначення «безпартійного марксиста», подібно до того, як визначав О.Ю. Гермайзе економічні погляди тогочасного університетського викладача О.С. Попова. Водночас Н. Полонська-Василенко у своїх спогадах побіжно торкнулася марксистських переконань Василя Юхимовича і, разом з тим, відносила його до «українців», тобто тих, хто були «тісно пов'язані з українським рухом». В одному з довідників, а їх чимало, за що велика подяка дослідникам, про В. Данилевича написано: «За відданість українознавству та відмову паплюжити М. Грушевського був репресований радянською владою»¹. Виникає

¹ Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2018. 742 с. – С. 253.

питання: як це відбувалось, якщо він працював викладачем до останнього дня життя (помер на робочому місці в листопаді 1936 р.)? Для пояснення цього фактів бракує. Між тим, у його рукописах є копія обшуку квартири по вул. Паньківській, буд. 7 від 24 липня 1920 р. У ній зазначено: згідно із завданням № 1514 у буд. 7 проведений обшук, де, крім професора В.Ю. Данилевича та вчителя історії мистецтва, члена Комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва Макаренка Миколи Омеляновича, ще були «робітники і вчитель, які є членами профспілки». У квартирі Данилевича виявлені його особисті речі, шафа, залишена Грушевським, з посудом і книгами. У квартирі Макаренка виявлено багато літератури, різних предметів, було вилучено штик (багнет) і бінокль. У квартирі Калинович – залишена література, новий енциклопедичний словник². Мета обшуку та його наслідки невідомі. Напрошується бажання провести паралель або зіставити історичну долю В. Данилевича та О. Оглоблина, щоб відчуті різницю в наукових біографіях учених. О. Оглоблин, як і Данилевич, викладав у КІНО та інших навчальних закладах. У травні 1931 р. його піддавали ідеологічній критиці під час дискусії в Українському товаристві істориків-марксистів (регіональне відділення Товариства істориків-марксистів, засноване М.М. Покровським. 1925–1936). Після цього О. Оглоблин вимушено зайняв конформістську позицію, визнавши помилки у своїх попередніх працях. У подальшому в нього були злети і падіння, еміграція³. Шукаємо відповідь на питання: коли репресії торкнулися Данилевича? У джерелознавчому дослідженні С. Білоконя про масовий

² ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 1787. Арк.1.

³ Оглоблин Олександр. Українська історіографія. 1917–1956. С. 6–7.

терор у СРСР (1917–1941) серед безлічі прізвищ В. Данилевич не згадується як репресований. Не згадується він серед репресованих і Н. Полонською-Василенко у спогадах про СВУ та ВУАН (до 30-ліття процесу СВУ). Не йдеться про це і в «Енциклопедії українознавства» (за ред. В. Кубійовича)¹. Приміром, С. Трубчанінов у своєму дослідженні про Данилевича, на яке ми неодноразово посилаємося, припускає, що він не потрапив до числа неугодних (небажаних), оскільки з жовтня 1929 р. перебував на пенсії, що врятувало йому життя, але ж О. Юркова пише, що він вийшов на пенсію в 1931 р. (зазначена праця, с. 225). Далі. Ім'я Данилевича не фігурує й серед реабілітованих, номінація яких відбулася на Пленумі Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р.² Виникає питання, яке допоки залишається відкритим: за якою статтею і коли йому винесено обвинувальний вирок, де відбував покарання?..

Р. S. Ще одне непорозуміння, спричинене дослідниками життя і творчості Данилевича. У наявній літературі зазначаються різні дати його смерті: 10.10.1936 р.; 10.11.1936 р.; 15.11.1936 р.; 16.11.1936 р., але ніде не вказане джерело такої інформації. Тож читаємо некролог його учениці В. Козловської в журналі «Советская

¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. 2 / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Paris–New-York: Вид-во «Молоде життя», 1955–1957. С. 486.

² Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ) // Вестник Харьковского университета. 357'91. Вып 24. 135 с. – С. 133; Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського. С. 99; Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с. – С. 194, 377, 431–440; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. С. 253, 256; Онопрієнко В.І. Репресована наука України. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 30 с. – С. 18.

археология», 1937, № 4: «16 ноября 1936 г. в г. Киеве скоропостижно скончался профессор Киевского университета и Института красной профессуры историк и археолог В.Е. Данилевич». Вона назвала його радянським ученим, хоч і з помітним впливом буржуазної науки. Згадано також посібник з археології 1913 р., який, за її словами, «значно вже застарів, але і досі не втратив цікавості як довідкова книга»³. Похований Василь Юхимович у Києві на Лук'янівському кладовищі – тепер Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник [колишнє Лук'янівське (Центральне) цивільне кладовище м. Києва] – одному із найстаріших некрополів м. Києва. На надгробку закарбована дата смерті: 15.11.1936 р.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4. 18-річний київський період науково-педагогічної біографії В. Данилевича нерозривно пов'язаний з важливим і водночас складним етапом становлення академічної науки та вищої освіти в Україні. Його роль є доволі помітною в діяльності Всеукраїнського археологічного комітету, створеного в 1922 р., напередодні ліквідації (1933) у ньому працювали українські вчені А. Кримський, М. Біляшівський, М. Василенко, В. Данилевич, Ф. Ернст, В. Козловська та ін. Важливою сторінкою життя Василя Юхимовича була співпраця з Науково-дослідною кафедрою історії України на чолі з М. Грушевським, яка почала функціонувати в період проголошеної політики українізації, а завершила – під час переслідування діячів українського національного руху. Кафедра готувала наукові кадри через аспірантуру, де Василь Юхимович читав лекції з

³ Козловская В.Я. Памяти проф. В.Е. Данилевича // Советская археология. 1937. № 4. С. 313–315.

археології України та проводив семінарські заняття з «матеріальної культури і техніки передісторичної й історичної доби». Під час роботи з аспірантами професор завжди наголошував на необхідності бути добре обізнаним з історіографією проблеми та володіти методикою дослідження, без чого неможливий критичний аналіз фактів. Його педагогічна діяльність також пов'язана з Державним українським університетом (згодом КІНО), Археологічним інститутом, Київським педагогічним інститутом професійної освіти, Інститутом червоної професури та іншими навчальними закладами. Вагомим є його внесок і в розвиток музейної справи, наприкінці 20-х років він брав участь у роботі зі збереження історичних пам'яток на території Києво-Печерської лаври, проголошеної Державним історико-культурним заповідником. Як визнаний фахівець, він був обраний членом багатьох наукових товариств і вчених архівних комісій, головою Колегії Головного архівного управління Наркомосу УСРР тощо¹.

¹ Видатні діячі науки і культури Києва в історико-красознавчому русі України. Біографічний довідник. Київ, 2005. Ч. I. 351 с. – С. 172; Гарбар Л.В. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника. Київ: НБУВ, 2017. 616 с. – С. 123; URL: wikiwand.com/uk/Данилевич_Василь_Юхимович

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Суспільні перетворення, що тривають в Україні понад 30 років, справляють вплив і на історичну науку. Подолано монометодологічну традицію, завдяки розсекреченню матеріалів у спецховищах та інших раніше недоступних для суспільствознавців інституціях розширено коло наукових проблем для дослідження. За цей період українська історична наука пройшла шлях політико-ідеологічної трансформації, дрейфуючи в бік позапартійності, що заслуговує схвалення. Проте відчувається певна односторонність тематики, нова тенденційність, яка полягає в нехтуванні окремими подіями та явищами минулого, які не підпадають під нинішній вектор історичного розвитку України. Щоб не стати на ті самі граблі, як у минулому столітті, потрібно будувати новий історичний наратив на основі вивчення та узагальнення історіографічного матеріалу, його критичного засвоєння з погляду на сьогодення і майбутнє України. Останнім часом мають місце намагання подолати деперсоналізацію нашої історії, яка зумовлювалася боротьбою то з націоналістичною, то з комуністичною ідеологіями. Ймовірно, постаті В. Данилевича сучасні науковці приділяли недостатньо уваги через його прихильність до соціал-демократичної ідеології та марксистської методології науки, що тепер не схвалюється. Разом з тим, долаючи методологічні забобони, його

науково-педагогічну діяльність досліджували І. Верба, А. Гомоляко, О. Кіян, О. Маслійчук, С. Михальченко, Г. Міщук, С. Плева, О. Юркова та інші; М. Девільє проаналізував рукописний фонд. Їхній науковий доробок створює загальну картину життєдіяльності В. Данилевича й водночас стимулює до поглибленого вивчення цієї постаті із залученням нових фактів біографії, аналізу рукописних текстів лекцій, епістолярної спадщини та інших неопублікованих матеріалів. Наразі може спадати на думку, чому прихильника соціал-демократичної ідеології пропонують сучасному читачеві, якщо це не «модно» на тлі лібертаріанства, яке не знайшло значного поширення в нашому суспільстві. Мусимо запевнити, що в даному нарисі немає нічого суб'єктивного, а показано об'єктивне ставлення до ідейних уподобань наукової інтелігенції, яка діяла наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. То був зламний період як у суспільно-політичному й економічному житті, так і в суспільній свідомості. Отже, в українському національному пантеоні заслуговує на присутність скромне ім'я **Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936)**, 150 років від дня народження якого минуло в 2022 р.

Від античних часів перманентно інтерес до історико-біографічних досліджень змінювався, але стабільно зацікавленість триває від ХІХ ст. до теперішнього часу. Історична біографія передбачає різнобічну характеристику життєдіяльності досліджуваної особи. Кожна така постать є історичною, соціальною, адже вбирає в себе колективний досвід і реалізує себе в суспільстві й історії. У даному разі інтерес посилюється тим, що В. Данилевич відчув на своїй науково-педагогічній практиці й історичній свідомості вплив двох соціально-економічних і політичних систем. У пропонованому на-

рисі увага зосереджена на інтелектуальній складовій життєдіяльності Данилевича, яка засвідчує його наукову одержимість, що виявилась у глибокій зацікавленості різними питаннями історії, археології, археографії, музеєзнавства, нумізматики, яким він був відданий до останнього подиху. Евристична цінність біографічних досліджень полягає у збагаченні персональними даними локальних і загальних історичних нарисів, адже взагалі роль особи в історії не підлягає жодному сумніву чи запереченню поряд із роллю народних мас. Даний симбіоз зумовлює комплексне розуміння історичних процесів в Україні зазначеного періоду. Пропоноване дослідження засноване на історичних працях про професора Данилевича, власне його наукових публікаціях, документах особового архівного фонду, що зберігається в ІР НБУВ. Серед останніх – конспекти лекцій, у т. ч. незавершені, нотатки, чернетки, виписки з окремих питань, рецензії, які розширюють джерельну базу дослідження. Також використана епістолярна спадщина вченого, за якою простежується зв'язок з тогочасним науковим середовищем, власні ідейні та наукові принципи. У результаті комплексного підходу до вивчення його науково-педагогічної біографії маємо резюмувати: ***професор Данилевич – відомий український історик, археолог, археограф, музеєзнавець, нумізмат – є автором понад 100 наукових публікацій з історії та археології України, історії Білорусі, генеалогії козацької старшини, історіографії (дві монографії, підручник і навчальний посібник з археології, рецензії, статті, повідомлення на археологічних з'їздах).***

Навчаючись у Київському університеті св. Володимира (1891–1895), він потрапив до кола любителів старовини й одразу занурився в його атмосферу, яку

створював В. Антонович. Учений спрямовував своїх вихованців на дослідження крайової (регіональної) історії та археології України, що становило одну з основних ознак його «історичної школи». Існують різні визначення даного наукового феномена, в основу яких покладені такі ознаки: наявність лідера та його учнів, спільність методології та методів наукового пізнання, теоретична та філософська узгодженість, врахування територіально-географічного фактора, близькість тематики і презентабельна джерельна база досліджень, критичний аналіз фактів. Вона називається історичною, освітньо-науковою, археологічно-історичною. Її учні привчалися до роботи з першоджерелами і набули практику застосовувати в подальшій науковій роботі. Заслуга цієї наукової спільноти у виокремленні історії українських земель (областей) від загальної історії Русі. Під керівництвом Антоновича студент Данилевич здійснив свій дебют у науці, написавши «Историю Полоцкой земли до конца XIV столетия» (видана в 1896 р.), за що на конкурсі студентських робіт удостоївся «Золотої медалі». А попереду – звивистий шлях науково-педагогічного зростання. Після завершення навчання з дипломом I ступеня – життєві перипетії, пошуки гідної роботи, викладання в реальних училищах, гімназіях, що забиравало багато енергії та часу, внаслідок чого гальмувалася підготовка магістерської дисертації.

Непереборне прагнення займатися наукою нарешті здійснилося в Харківському університеті, де шліфувалася його історична свідомість на основі університетської освіти, творчих дискусій з питань становлення соціальної історичної науки, власної науково-педагогічної практики та наукової взаємодії з екстраординарним професором, згодом – ректором Харківського універси-

тету Д. Багалієм. Даний період інтелектуальної біографії В. Данилевича (1901–1907) насичений знаковими подіями, що вплинули на формування світоглядних орієнтирів молодого вченого, які проявилися на початку ХХ ст., набираючи соціал-демократичного змісту. Цьому сприяла тогочасна суспільно-політична атмосфера в Росії та Україні, зокрема в Харкові. Він викладав у Харківському університеті та жіночих гімназіях, де впритул зіткнувся з реакцією слухачок на революційні події 1905–1907 рр. і брав участь у стабілізації обстановки у Вознесенській жіночій гімназії. У той період він багато зусиль доклав до збирання матеріалів у московських архівах для написання дисертації. Результатом пошуків став величезний масив документів з історії Слобожанщини XVII–XVIII ст. Але через обмаль часу, сімейні обставини В. Данилевич не зміг їх опрацювати й подати до захисту. Його звіти про наукові відрядження до Москви влітку 1905 та 1907 рр., виписки з архівних документів з історії Слобожанщини, утворення та управління козацькими полками, про взаємовідносини мешканців, їхнє ставлення до центральної та місцевої влади розширюють документальну базу для дослідження цього періоду історії України. Василь Юхимович виявив надзвичайну активність під час підготовки й проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902), брав участь у роботі XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905), XIV – в Чернігові (1908), XV – в Новгороді (1911), публікував статті, здійснював польові розкопки. Захоплення археологією та нумізматикую прищеплювалося йому ще у студентські роки В. Антоновичем. Археологічні з'їзди відігравали важливу роль у справі вивчення та охорони культурної спадщини, залучення місцевих аматорів до збереження предметів старовини. У 1903 р.

В. Данилевич опублікував статті «Значение нумизматики в изучении русской истории» та «Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета (1805–1905)». Він поєднував викладацьку і наукову роботу з практичною, здобувши визнання і членство в багатьох наукових товариствах.

Не менш напруженим і випробувальним виявився перший київський період діяльності вченого (1907–1915), коли нарешті здійснилася мрія працювати в рідному навчальному закладі. Але нестабільна внутрішня ситуація в колективі через умовний поділ на українофілів та їхніх опонентів, тобто прибічників самодержавної політики, порушувала його плани. Отримати професорську посаду він не міг через відсутність магістерського ступеня. Проте самовіддана викладацька праця приват-доцентом в університеті та на Київських Вищих Жіночих Курсах заслуговує високої оцінки. Так, в університеті археологію викладав В. Антонович, на КВЖК цю місію виконував його учень В. Данилевич. Лекції Василя Юхимовича з давньої російської історії, археології, джерелознавства, історіографії, історії Малоросії (України) розкривають його широку наукову ерудицію і педагогічну майстерність, глибоку обізнаність з історіографією питань, критичне мислення, незмінну методологічну парадигму, притаманну історичній школі Антоновича. Він є автором підручника «Русские древности» (1908), перевиданого в 1913 р. як посібник з археології, що вважається одним з перших у Росії. Вчений доклав багато зусиль до створення археологічного музею КВЖК. Нове випробування на стійкість пов'язане з його критичним відгуком на дисертацію Є. Сташевського, який усе ж захистив її та в 1915 р. отримав професорське звання. Це суперечило моральним принципам і науковій етиці

В. Данилевича. До того ж, гнітила складна загальна атмосфера в університеті, який замислювався самодержавством як обрусительський центр. Учням Антоновича, зокрема Данилевичу, доводилося долати всі перешкоди на шляху формування національно-демократичної концепції історії України. Не витримавши інтриг «правої» професури навколо т. зв. «справи Сташевського», він полишив Київ, погодившись працювати у Варшавському університеті, який невдовзі, у зв'язку з наближенням фронту (Перша світова війна), евакуйовано до Ростова-на-Дону. Це був короткий (1915–1917) та зовсім новий період у його житті, коли він виявив себе не лише як викладач, а й як громадсько-політичний діяч, остаточно утвердившись у своєму ідейно-політичному векторі – соціал-демократія стала для нього провідною ідеєю. Він підтримував революційні події 1917 р. у Росії та Україні, виступав у різних південних містах з публічними лекціями «у марксистському й українофільському дусі». У Ростові Данилевич здійснив спробу створити окремих український полк імені гетьмана Петра Дорошенка.

Найтриваліший другий київський період життєдіяльності Данилевича (1918–1936) пов'язаний з багатьма реформами в науковій та освітній сферах, ідеологічними трансформаціями на зламі двох епох – капіталістичної та соціалістичної. Вчений знову знаходив своє місце в усіх суспільних перетвореннях: заснування ВУАН, ВБУ, співпраця з Науково-дослідною кафедрою історії України М. Грушевського, діяльність якої полягала не лише в розв'язанні наукових проблем, а й у популяризації української ідеї, розширенні кола її прихильників. Паралельно він був членом або головував у низці комісій, комітетів, що засвідчує визнання його авторитету в

наукових колах та відданість професії, високу працездатність: член Історичного товариства Нестора-літописця, Імператорського Московського археологічного товариства, у виданні якого вміщено близько 20-ти його повідомлень, Берлінського товариства передісторичних дослідів, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Українського наукового товариства в Києві, Харківського історико-філологічного товариства, дійсний член Археографічної комісії ВУАН, член багатьох комісій, створюваних для підготовки словників української мови з різних галузей науки тощо. Усе згадане наразі чекає від дослідників відповідної систематизації. Водночас Василь Юхимович проводив заняття в Державному українському університеті (невдовзі розформованому), Київському інституті народної освіти та утвореному замість нього в 1930 р. Київському педагогічному інституті профосвіти, Археологічному інституті. У 1933–1936 рр. лекції професора Данилевича слухали студенти й аспіранти відновленого Київського державного університету. У новоствореному Інституті червоної професури (1931) професор викладав історичну географію СРСР та всесвітню історичну географію, історію Білорусі з позицій панівної марксистської методології. У цей період він видав монографію «Археологічна минувшина Київщини» (1925), написав низку рецензій, статей, у т. ч. «Професор В.Б. Антонович та археологічний музей І.Н.О» (1928). Вражають різноманітні сфери інтересів професора Данилевича. Він постає в історії в усіх іпостасях: учений, викладач, археолог, нумізмат, хранитель музеїв, організатор і учасник археологічних з'їздів, практичний археолог і громадський діяч. Проте надмірна зайнятість, пробле-

ми зі здоров'ям, сімейні та фінансові труднощі, вимушені переїзди, негативні зовнішні чинники та ще невідомі нам обставини завадили йому отримати науковий ступінь (підготовлений текст дисертації в 1913 р. не був надрукований, у 1918 р. публікація також не відбулась), але він здобув визнання й авторитет як професор і принциповий учений, один з поважніших археологів та нумізматів. До останнього подиху він залишався відданим професії та своєму вчителю В. Антоновичу. В. Данилевич діяв у тогочасній радянській системі, як і багато інших представників інтелігенції, й не давав приводів для звинувачень у крайньому (радикальному) українофільстві чи в антирадянщині. Наразі українські суспільствознавці виступають за деідеологізацію, деполітизацію історичної науки, що стосується не лише сучасності, а й минулого, аби бути неупередженими в оцінках наукового доробку кожного члена наукової спільноти. Наука не загальмувалась у своєму розвитку, деякі теоретичні положення досліджень В. Данилевича коригуються вченими. Враховуючи, що з часу написання Данилевичем першої праці минуло щонайменше 135 років, а останніх – приблизно 90 років, зрозуміло, що наука пішла вперед. Разом з тим його науковий доробок є важливою складовою історіографічного нарративу України, а педагогічна діяльність відіграла важливу роль у підготовці вітчизняних кадрів соціогуманітарного профілю. Без вивчення й використання здобутків минулого рух у прогресивному напрямі неможливий (згадаймо закони діалектики). В. Данилевич усією своєю діяльністю довів відданість методологічним засадам київської історичної школи В. Антоновича. Як учений і педагог Василь Юхимович приділяв велику увагу питанням методології та методики наукового дослідження і

викладання. Серед них – принципи історизму та документального обґрунтування положень і висновків, термінологічної визначеності; методи порівняння, типології, статистичного та лінгвістичного аналізу тощо, які не знівельовані часом і нині застосовуються фахівцями у відповідних галузях соціогуманітаристики поряд з новаціями, зумовленими науково-технічним прогресом. Учні Володимира Боніфатійовича доповнювали історико-археологічні дослідження нумізматичним, історико-географічним та етнографічним матеріалом, що власне характеризує науково-педагогічну, громадську та організаторську діяльність Василя Данилевича. Проте в енциклопедичному довіднику «Історична наука в Національній академії наук в особах» (Київ, 2018. С. 253) зазначено: «За відданість українознавству та відмову паплюжити М. Грушевського був репресований радянською владою». Джерело такої інформації невідоме. Крім того, в історичних дослідженнях з питань репресій та реабілітації інтелігенції в Україні 20–30-х років прізвище В. Данилевича не згадується.

Нами неупереджено висвітлена непересічна постать Данилевича. В історіографії він характеризується як українофіл, соціал-демократ і прихильник марксистської методологічної парадигми в науці. Значним є його внесок у розбудову Академії наук та вищої школи в Україні. Відзначенням 150-ї річниці від дня народження професора Данилевича віддаємо данину його широкій науковій ерудиції, завдячуємо за наукові праці та збережені рукописи, які є важливим джерелом для подальших наукових студій. Подібні дослідження збагачують суспільство інтелектуально й персоніфікують історію. Вивчення його наукової та епістолярної спадщини, комплексне опрацювання рукописного фонду триває.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

I. Історіографія

1. Alma Mater : Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади : у 3 кн. / упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Київ : Прайм, 2000. Кн. 1 : Університет св. Володимира між двома революціями. Київ : Прайм, 2000. 697 с.
2. Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С. Грушевського // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 106–131.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917–1941 рр.) : Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 446 с.
4. Білокінь С. Механізми державного масового терору в історичній практиці СРСР. URL: s-bilokin.name/Terror/StateTerror.html
5. Верба І., Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: організаційно-технічні моменти // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Т. XXXIII VOL/Михайло Грушевський : студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження. 1866–1996. Ювілейне видання. Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, 1996. 475 с.
6. Гарбар Л.В. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліограф. словника. Київ : НБУВ, 2017. 616 с.
7. Гирич І., Горькова А. Київський археологічний інститут (1917–1924 рр.) як багатопрофільна платформа співпраці гуманітаріїв-науковців Києва // Український історичний журнал. 2019. № 6.

8. Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича : монографія. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 164 с.
9. Девільє М.А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича як джерело дослідження творчого та життєвого шляху вченого // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 150–174.
10. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ : Вид-во «Українознавство», 1996. 254 с.
11. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. Київ : НБУВ, 1998. 334 с.
12. Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929. Київ : ЗАТ «Газета «Рада», 1997. 848 с.
13. Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми. URL: inst-ukr.lviv.ua/les/28/690Zaruba.pdf
14. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. Репринт. изд. Харьков : Изд-во САГА, 2007. 45, 168, 390, XII с., 15 с., портр., 46 с.
15. Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ) // Вестник Харьковского университета. 357'91. Вып. 24. 135 с.
16. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. 668 с.
17. Верба І.В., Вербовий О.В., Горбань Т.Ю. та ін. Історія Київського університету : монографія. Київ : Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2014. 895 с.
18. Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. Київ : Наук. думка, 1993. 568 с.
19. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. 761 с.

20. Історія Національної академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали. Київ : [б. в.]. 542 с.
21. Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. Київ : Вища школа, 1984. 189 с.
22. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : [б. в.], 2005. 492 с.
23. Кіян О.І., Морозов Д.О. Ідея федералізму в східнослов'янській історико-політичній думці ХІХ – початку ХХ ст. Кіровоград : ТОВ «ПОЛІМЕД-Сервіс», 2014. 186 с.
24. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ: «МП Леся», 2007. 271 с.
25. Красніцька Г.М. Розвиток науки в Україні в 20-х – 30-х роках ХХ століття. URL: intkont.org/kin-dotsent-krasnitska-gmrozvitok-nauki-v-ukrayini-v-20-h-30-h-rokah-hh-stolittya/
26. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994. 140 с. Репринт. перевид. праці 1970 р. Мюнхен.
27. Ляшко С.М. Про участь В.Ю. Данилевича у підготовці та роботі ХІІ Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові // Археологія. 2003. № 2.
28. Маслійчук В. В.Ю. Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина. 2004. № 1. С. 163–168.
29. Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. Харків : Харків. приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.
30. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва : Прометей-Брянск : Изд-во БГПУ, 1997. 228 с.
31. Мішук Г.А. Матеріали до вивчення розвитку нумізматики наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. в особовому архівному фонді В.Ю. Данилевича // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 175–184.
32. Науково-педагогічна діяльність Василя Юхимовича Данилевича (1872–1936) : на відзначення 150-річного ювілею

видатного українського історика, археолога, нумізмата.
URL: [nibu.kyiv.ua>exhibitions](http://nibu.kyiv.ua/exhibitions)

33. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. Пер. з англ. Київ, 2003. 252 с.
34. Плева С.А. В.Е. Данилевич в Ростове-на-Дону. URL: ukr-don.jimdofree.com/статті/василий-данилевич-в-ростове/
35. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук (Нарис історії). Ч. I (1918–1930). Мюнхен, 1955. 155 с. URL: diacporiana.org.ua
36. По поводу отзывов Д.И. Иловайского (Р. Арх., 1896, X), В.Е. Данилевича и Н.М. (Киевская Старина. 1896, IX), Р. Мысли, 1896, VII и Нов. Слова, 1896, X. Об истории древней Руси. Т. I-й И. Филевича. Варшава, 1896. 28 с.
37. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). Київ : Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2005. 378 с.
38. Степченко О.П. Архівна спадщина П.Я. Стебницького у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог. Київ : НБУВ, 2014. 464 с.
39. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Лінниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Український археографічний збірник. Том 5. Київ : Наук. думка, 1993. С. 92–103.
40. Трубочанінов С.В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Данилевича в царині історичної географії URL: researchgate.net/publication/328329294_NAUKOVA_TA_PEDAGOGICNA_DIALNIST_VASILA_DANILENICA_V_CARINI_ISTORICNOI_GEOGRAFI
41. Фигуры истории, или «общие места» историографии. Вторые Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории / отв. ред. А.В. Малинов. С.-Петербург : Изд-во «Северная звезда», 2005. 460 с.
42. Шип Н. Наукова одержимість історика Василя Данилевича // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 423–462.

43. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1999. 433 с.

II. Публікації та рукописна спадщина Данилевича

44. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896. 260 с.
45. Данилевич В.Е. [Рец.]. И. Филевич. История Древней Руси. Т. I. Территория и население. Варшава, 1896. 383 с. // Киевская Старина. Т. LIV. 1896. С. 70–79.
46. Данилевич В.Е. Донецкое и Хорошевское городища. Харьков, 1902. 3 с.
47. Данилевич В.Е. Значение нумизматики в изучении русской истории. Харьков, 1903.
48. Данилевич В.Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. Харьков, 1904.
49. Данилевич В. Карта монетных кладок и находок отдельных монет Харьковской губернии // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902 г. Т. I ; под. ред. графини Уваровой. Москва, 1905.
50. Данилевич В. Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского уезда // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902 г. Т. I ; под. ред. графини Уваровой. Москва, 1905.
51. Данилевич В.Е. Донецкое городище и город Донец. Киев, 1905. 15 с.
52. Отчет о командировке в Москву летом 1905 года для занятий в архивах // Отдельные оттиски из «Записок Императорского Харьковского университета» за 1906 г.
53. Данилевич В.Е. К биографии В.Н. Каразина. Отзыв о книге Н. Тихого «В.Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность». Харьков, 1907. 20 с.
54. Данилевич В. Заметки о древностях д. Кекенеиз из Ялтинского уезда // «Известия ТУАК». 1907. № 40.

55. Данилевич В. Розкопки курганів поблизу хут. Покровського, Валківського повіту, Харківської губернії влітку 1903 р. та «Щоденник» // Труды Московского Предварительного комитета по устройству четырнадцатого Археологического съезда. Вып. 2. Москва, 1908; Труды Четырнадцатого Археологического Съезда в Чернигове. Т. III. 1908. Москва, 1911.
56. Данилевич В.Е. Курс русских древностей. Лекции, читанные на Высших Женских Курсах в весеннем полугодии 1907/8 г. Киев : Издание слушательниц, 1908. 187 с.
57. Данилевич В.Е. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому его учениками, друзьями и почитателями ко дню тридцатилетия его профессорской деятельности в Московском университете (5 декабря 1879 – 5 декабря 1909 года). Москва, 1909. 828 с.
58. Данилевич В.Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1911.
59. Данилевич В.Е. Пособие к курсу русских древностей, отредактированное В.К. Издание студенток университета Св. Владимира и слушательниц В.Ж. Курсов. Киев, 1913. 180 с.
60. Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. Київ, 1925. 157 с.
61. Данилевич В. Професор В.Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. Київ, 1928. 10 с.
62. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. XXIX. Од. зб. 2, 3, 4, 8–10, 16, 71, 72, 84, 85, 89, 91, 98, 105, 110, 111, 114, 117, 118, 122, 128, 147, 153, 167, 172, 173, 177, 210, 219, 222, 224, 328, 537, 932, 1270–1271, 1787; Ф. I. Од. зб. 22536; Ф. III. Од. зб. 48102, 48700, 48709; Ф. 153. Од. зб. 47, 48.

XXIX, 321.

Ревельвитель — сего

Свидѣтельства

№ 435
преподавателю Ревельской Александровской гимназіи Василію Сергѣевичу Даниловичу, согласно съ своимъ заявленіемъ, отправляется въ разрѣшеніи Всѣхъ Министровъ на канікулярное время, считая съ 1-го числа 1-го августа 1901 года.

Въ удостовѣреніе сего дано настоящее свидѣтельство въ подписью и съ приложеніемъ казенной печати.

Реваль, 31 мая 1901 г.

Директоръ и. п. С. С. Соловьевъ

Василію Сергѣевичу Даниловичу

181

XXIX, 320.

Ревельвитель — сего

Свидѣтельства

№ 188
преподавателю Ревельской Александровской гимназіи Василію Сергѣевичу Даниловичу, согласно съ своимъ заявленіемъ, отправляется въ разрѣшеніи Всѣхъ Министровъ на канікулярное время, считая съ 24-го числа 1-го августа 1901 года.

Въ удостовѣреніе сего дано настоящее свидѣтельство въ подписью и съ приложеніемъ казенной печати.

Реваль, 23 марта 1901 г.

Директоръ и. п. С. С. Соловьевъ

Василію Сергѣевичу Даниловичу

Свідоцтва Ревельської
Олександрівської
гімназії на право виїзду в
різні міста на канікуляр-
ний час, видані Даниле-
вичу Василю Юхимовичу.
1901 р.

IP НБУВ. Ф. XXIX.

Од. зб. 320–321

СВИДѢТЕЛЬСТВО

сие отъ ИМПЕРАТОРСКАГО Университета Св. Владимира, за
надлежащею подписью и приложеніемъ печати, дано студенту

VII семестра Историко-филологическаго
факультета сего Университета Василію Даниле-

вичу, оз томъ, что за представленное имъ сочиненіе на

заданную Историко-филологическаго факультетомъ на 1894 годъ

№ 410

для соисканія наградъ медалями тему „Очеркъ исто-
рии Полоцкаго Княжества“

онъ удостоенъ симъ факультетомъ награды Золотою
медалью.

Киѣв, 1895 года. Марта 8 Дня.

Ректоръ Университета С. Фурмановъ

Секретарь Совѣта И. Носовъ

Свідцтво університету св. Володимира, видане Данилевичу
Василію Юхимовичу в тому, що він удостоєний Золотої медалі.
8 березня 1895 р. Київ. ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 1797

Матеріали до історії
^{XXIX, 71.}
Харківської організації більшовиків у 1904-1907 роках.

1.

Згадані в заголовку роки я прожив у Харкові. Мені добре відома діяльність усіх політичних партій та громадських організацій, що діяли в Харкові за той час. Але, через різні причини, я майже не згадував з життя та діяльності Харківської організації більшовиків. З тієї організації вже в 1908 р. не залишалося в Харкові майже нікого. Реакція розпоросила тогочасних харківських більшовиків по всіх куточках. Деяка їх частина тепер. Тим і з'ясується в дійсності відомості про діяльність більшовиків за ті роки, що з'являються по друкованих матеріалах про революційний рух 1904-1907 років у Харкові. Отже, з лігу засвіти одвіток зустріти в мірі моїх сил що проходили, присвячуючи свої замітки та пам'яті померлих, і живим діячам Харківської організації більшовиків, що ніколи не згадали революційної справи.

Відомості революції 1904-1907 р. р. має не тільки значення, але ще ділом практичній, актуальному вагу, безперечно, ми мусимо вивчати цілком об'єктивно діяльність усіх партій та організацій. Тим паке не можна нехтувати історією більшовицьких організацій за той час. Зокрема, Харківська організація більшовиків має особливе право на увагу до себе. Це переділом, кажути, що маюча політична партія в Харкові не розгорнула такої широкої та великої діяльності, як Харківська організація більшовиків. Маюча з харківських партій не користувалася з такого вислуду й не мала тілесної маси популярних серед широких кіл суспільства діячів, як знов та-ж Харківська організація більшовиків. Отже, історична справедливість там прилучується, судячи з новітнього, статистичного даного дослідженні тієї.

183

Данилевич Василь Юхимович. Матеріали до історії
Харківської організації більшовиків у 1904-1907 рр.

ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 71

XXIX, 288.

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ФАКУЛЬТЕТЪ
ИМПЕРАТОРСКАГО
Университета Св. Владимира.

19 ноября 1908 года.

№ 249

г. Киевъ.

Его Высочайшему Состопнику
приватн.доценту В. Е.
Данилевичу.

Препровождаю при сиих 44
заявленія студентовъ за-
писавшихся на практическія
занятія по русской исторіи,
имѣю честь покорнѣйше
просить Ваше Высочайше
о принятіи таковыхъ. —

Деканъ Н. Бульбинъ

Глубокоуважаемый и дорогой

Василий Ефимович!

Мѣсяца тому назадъ мы ходили съ Вами по узкимъ, уличкамъ „матушки-Москвы“, осматривали памятники, музеи, величественныя зданія Кремля, посѣщали театры.

Вы были главой нашего тѣснаго, горячаго кружка. Тѣ вѣщныя, временныя цѣли, которыя мы себѣ ставили, исчезли, а вѣщь съ ними распалась и наша дружная большая семья. Распалась наша семья... но вмѣсто нея осталось что-то болѣе глубокое и цѣнное въ той массѣ воспоминаній, которыя связываютъ насъ съ Вами.

Ваша живая душа, Ваша любовь къ наукамъ вдохновляли насъ и создавали какое-то особенное радужное настроеніе. По вечерамъ звучали живыя рѣчи въ старинномъ московскомъ домѣ, десятки молодыхъ людей знакомились другъ съ другомъ, неуловимо, но искренно неслась наша южная украинская пѣсня, золотымъ огнемъ горѣли свѣчи на елкѣ, слышались шутки и смѣхъ, а времемъ проглядывало и хорошее грустное чувство, такъ рѣдко пресыпающееся среди будней нашей стрѣнскій жизни...

Было хорошо въ этой старой Москвѣ, идѣ каждый камень говоритъ о много—вѣковой исторіи, идѣ все полно исчезающимъ, но симпатичнымъ духомъ старины.

Дорогой учитель! Благодаримъ Васъ за эти минуты, проведенныя въ атмосферѣ какой-то особенной любознательности и красоты, благодаримъ за всѣ заботы, за всю энергію Вашу.

Какъ чеховскія сестры, мы будемъ долгу вспоминать Москву, вспоминать наши юные годы съ ихъ радостями и нашего юнаго духомъ товарища—учителя.

Еще разъ сердечное спасибо.

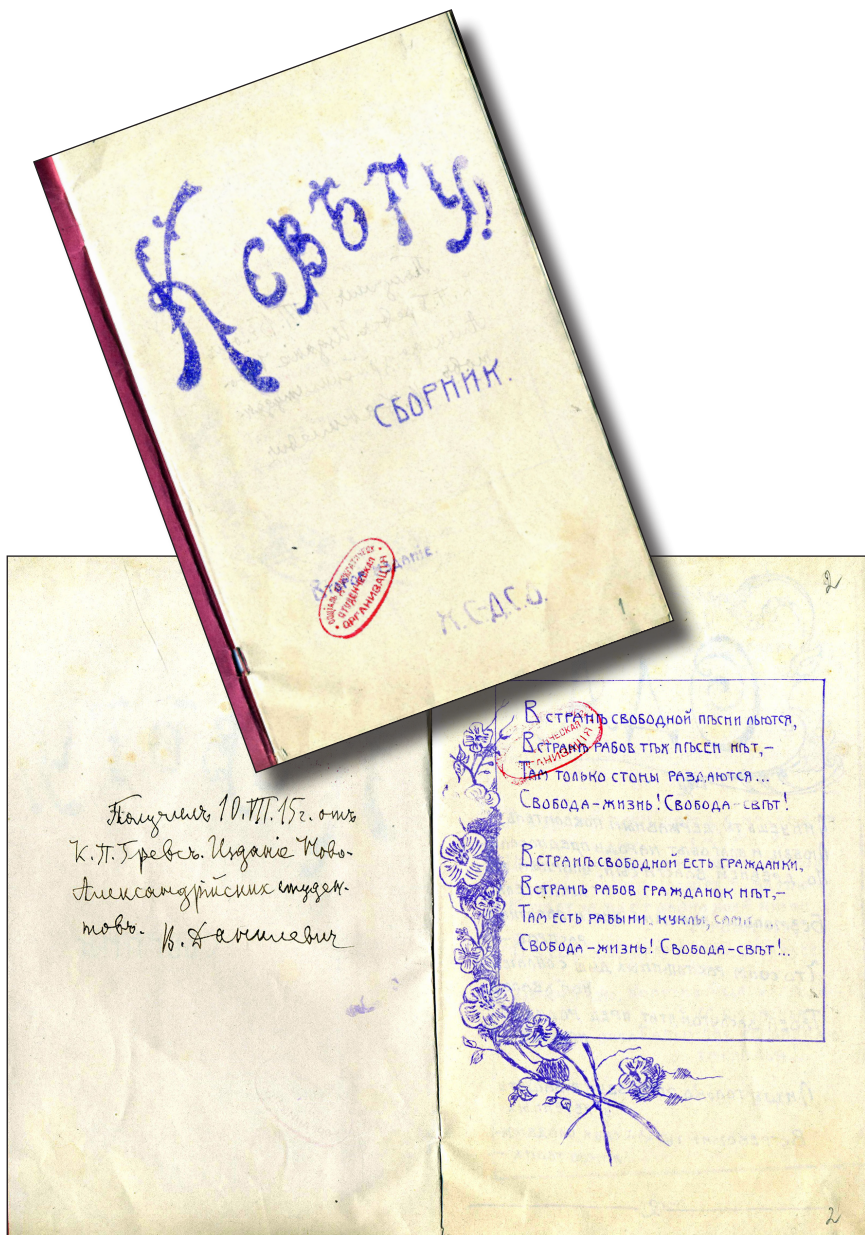
16-26 декабря
1910 г. А. Денюковъ
В. Леженко.

А. Сидорова
О. Денюковъ С. Шмаковъ
Н. Чернопольскій

Киев.

М. Панагорный О. Брагдовская
Р. Ривина Ч. Левицкая
Н. Орлова

Подяка слухачокъ КВЖК Данилевичу В.Ю.
за організовану ним екскурсію. 16–26 грудня 1910 р.

До світла. Збірник соціал-демократичної студентської організації.
10 липня 1915 р. (Арк. 1, 1зв., 2).
ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. Од. зб. 1826

187

*Приват-доцент В. Данилевич зі слухачками
в Археологічному музеї Київських ВЖК (сидять: четверта ліворуч –
В. Козловська). 27 травня 1915 р.*

XXIX, 67.

А К Т

1923 года. Сентября. 18 дня. Мы нижеподписавшиеся:
с одной стороны
Людмила Ефимовна ДАНИЛЕВИЧ, Начадмхозчасти ИНЖ А.И. ХАРЧЕНКО и
Казначей ИНО С.Л. КРЫСЕНКО с другой, первая, сдала — вторые приня-
ли на хранение ящик старинных монет, пожертвованные профессором Ва-
сильем Ефимовичем ДАНИЛЕВИЧЕМ Нумизматическому кабинету И.Н.О. в
ящике оказались:

1. Сверток — Медали.
2. " — Жетон и медали
3. " — Античные
4. " — Без названия
5. Коробка — XVIII века.
6. " — Польские
7. Связка — Без названия
8. Коробка — Сибирские
9. Связка — Без названия
10. " — Без названия
11. " — Без названия
12. " — Без названия
13. " — Без названия
14. Коробка — Без названия
15. " — Без названия
16. " — Без названия
17. " — XVIII века
18. " — Археологических печатей
19. Сверток — XVIII века
20. Коробочка — XVIII века
21. Сверток — Без названия.

Перечисленные свертки опечатаны в присутствии всех нас печатью
" Проректор ~~Инт.~~ Харьковского Университета " Сложены в ящик и опе-
чатаны печатью " Проректор ~~Императорского~~ Харьковского Университета "
и " У.С.С. Наркомпрос Харьковский Институт Народного Образования "
Первая печать оставлена сдатчику, вторая приемнику. Об изложенном
исоставили настоящий акт.

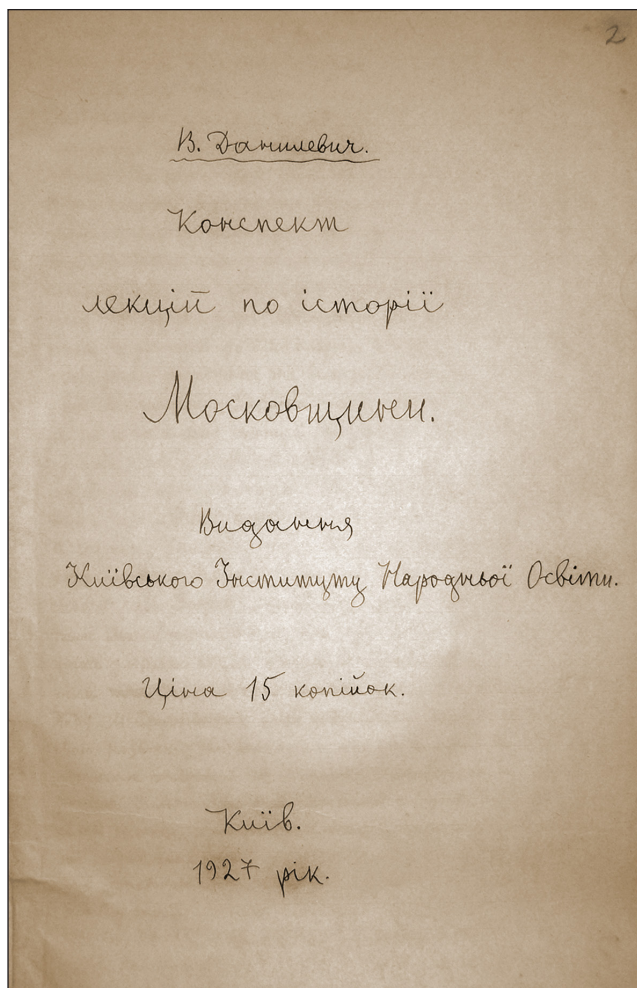
Подписи: *Л. Харченко* *С.Л. Крысенко*

ПРИМЕЧАНИЕ: Подлинный акт передается Правлению И-та, копия Гр. Данилевич

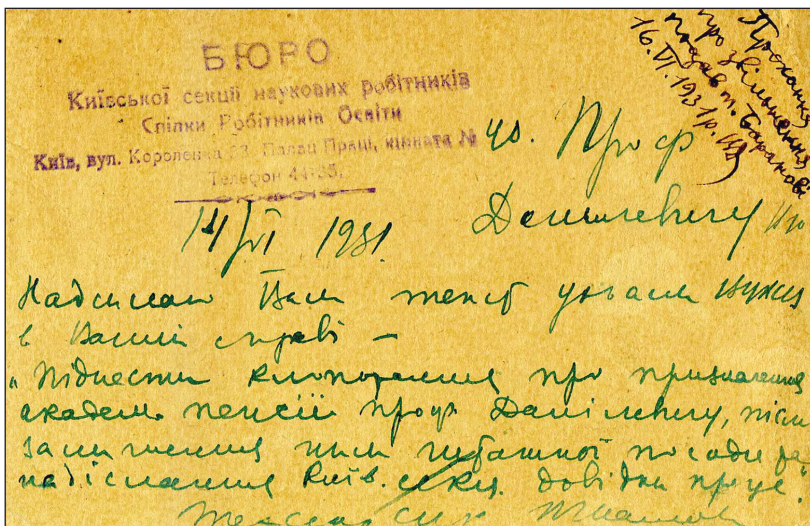
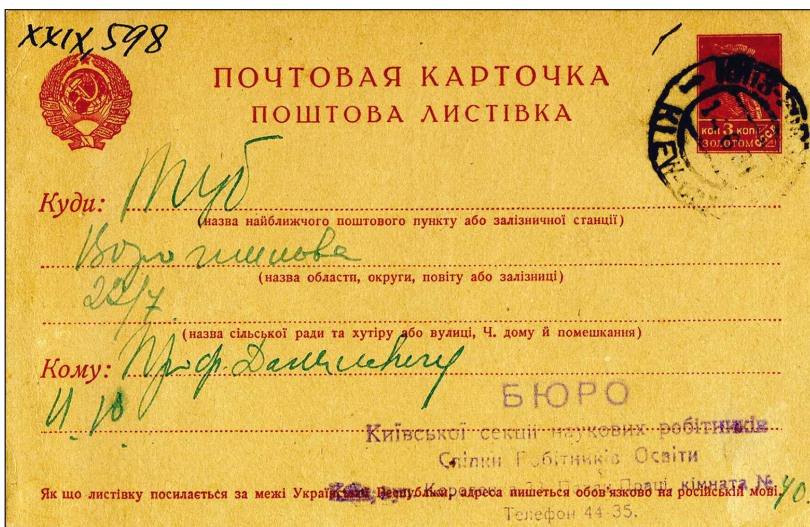
189

Акт про прийняття на зберігання ящика старовинних монет, переданих у дар нумизматичному кабінету ІНО та музейній секції Харківського Комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини професором Данилевичем Василем Юхимовичем. 1921–1923 рр.

IP НБУВ. Ф. XXIX. Од зб. 67

Рукою В. Данилевича відтворена обкладинка
«Конспекту лекцій по історії Московщини».
ІР НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 89. Арк. 2

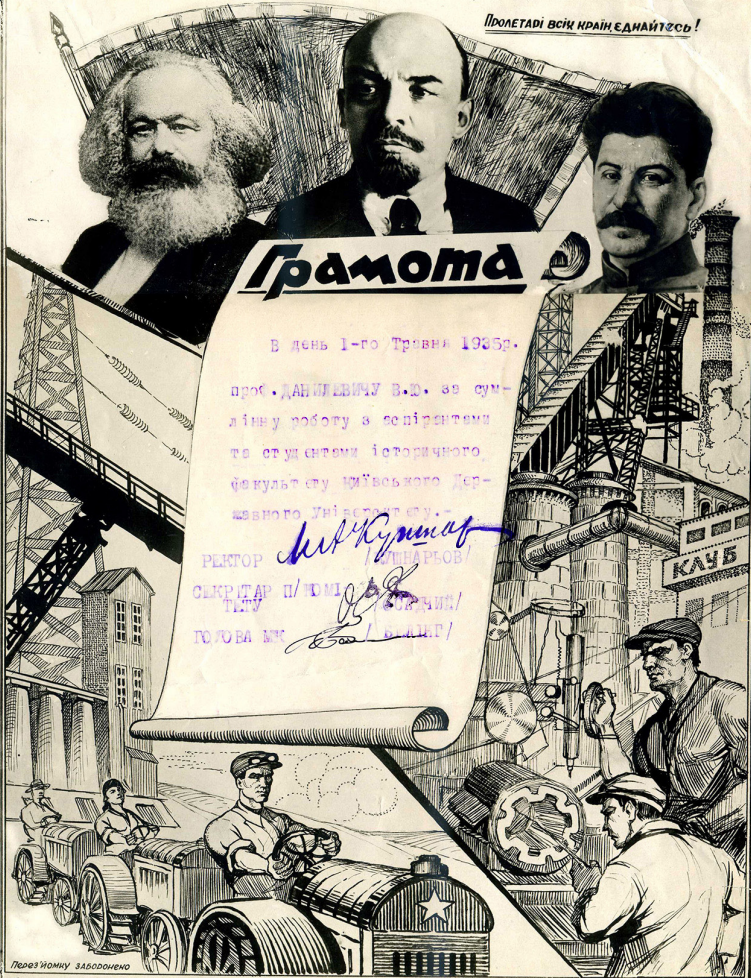

191

Бюро Київської секції наукових робітників освіти до Данилевича В.Ю.
Поштова листівка про призначення йому академпенсії.
14 червня 1931 р. Титул і зворот титула. IP НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 598

XXIX, 1816

ПРОЛЕТАДИ ВСІХ КРАЇН ЄДИНАЙТЕСЬ!

192

Грамота Київського державного університету видана Данилевичу Василю Юхимовичу за сумлінну роботу з аспірантами та студентами. 1 травня 1935 р. ІР НБУВ. Ф. XXIX. № 1816

XXIX, 461.

КИЇВСЬКИЙ
Держав. Університет

Професору
Данилевичу В.В.

Увещаю, что нет возражений
со стороны декана Исторического
факультета К.Д.У. против того,
чтобы Вы задержались в Москве
для научной работы

Секретарь ф.у. Звеница

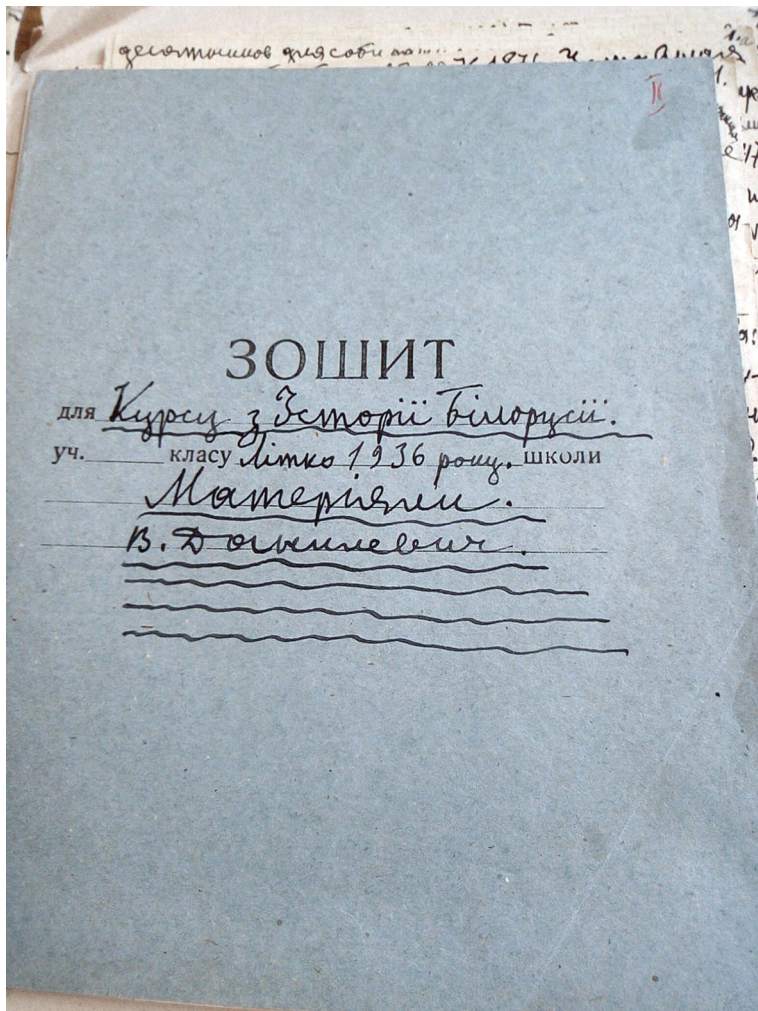
5/III - 36г.

193

Повідомлення Київського Державного університету
Данилевичу Василю Юхимовичу про продовження відрадження.

5 березня 1936 р.

IP НБУВ. Ф. XXIX. Од. зб. 461

ЗОШИТ

для Курсу з історії Білорусії.

уч. класу Літко 1936 року. школи

Матеріали.

В. Давиденко.

*Мюнцъ-Кабинету
Университета св.Владиміра
отъ автора.*

9н(47)
Д 18

В. Е. ДАНИЛЕВИЧЪ.

902.1
Д 18.

МОНЕТНЫЕ КЛАДЫ,

ПРИНАДЛЕЖАЩІЕ

МЮНЦЪ-КАБИНЕТУ

Университета св. Владимира.

I.

29702
75875
кв. № 1

16
Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

КІЕВЪ.

Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира.
В. І. Завадзкаго - В-Васильк., № 29—31.
1892.

902.6

Д 18

В. Е. Данилевичъ.

Опись авторитет.

И 536.

I.

По поводу одного погребенія, вырѣзаннаго
съ землей.

II.

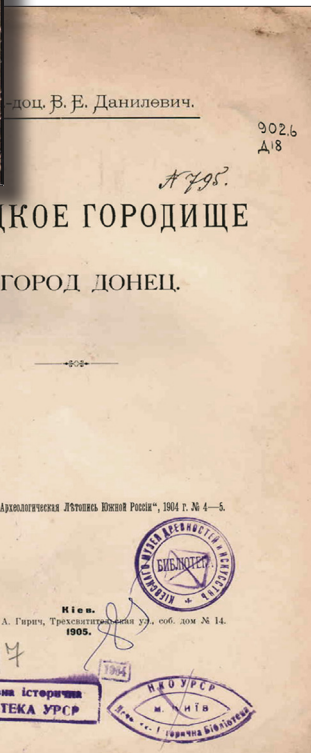
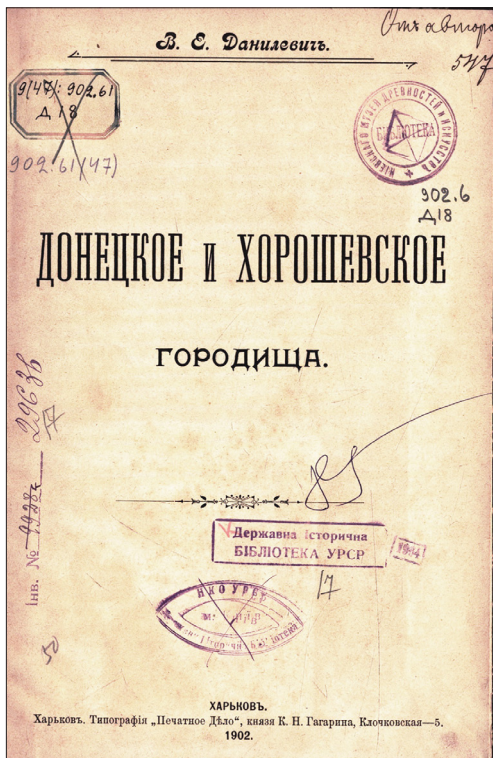
Нѣсколько стоянокъ и случайныхъ находокъ
каменнаго вѣка въ Ахтырскомъ и Богодухов-
скомъ уѣздахъ, Харьковской губ.

ХАРЬКОВЪ.
Шаровая Типо-Литографія М. Зильбербергъ и С-вья.
(Рыбная улица, № 30-В).

1902.

В. Е. Данилевичъ.

9(47)
8/18

91/16
2302

9(1)12
ДВ

О Ч Е Р К Ъ

ИСТОРИИ ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ

ДО

КОНЦА XIV СТОЛѢТІЯ.

51407/1

Перепечатано
1957 г.

БИБЛИОТЕКА

№ 1005

В. Е. ДАНИЛЕВИЧЪ
Епископъ Мухоморскій

Novi semper scriptores aut in rebus
certius aliquid allaturos se, aut scribendi
arte rudem vetustatem superaturos credunt.
Titi Livi, l. I, c. 1.

1964

Державна исторична
БИБЛИОТЕКА УРСР

50229

К І Е В Ъ.

Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира
В. І. Завадзкаго, Больш.-Васильковская, д. №№ 29—31.

1886.

1886

35

961
4181
0/423

В. Е. Данилевичъ.

ПУТИ СООБЩЕНІЯ ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ

ДО КОНЦА XIV СТОЛѢТІЯ.

212760

Юрьевъ.

Печатано въ типографіи К. Маттисена.

1898.

В. Е. Данилевичъ.

*Библиографическа
Петру Ивано
Шуклинъ
отъ авто*

ЗАМѢТКИ 902.6
Д 18

ПО

АРХЕОЛОГИИ И ЭПИГРАФИКѢ.

132

ХАРЬКОВЪ.

Типографія „Печатное Дѣло“ нн. К. Н. Гагарина, Клочн.—5.
1905.

200

902.6
Д 181

В. Вереско

Приватъ-доцентъ В. Е. Данилевичъ.

902.6
Д 181

КУРСЪ РУССКИХЪ ДРЕВНОСТЕЙ

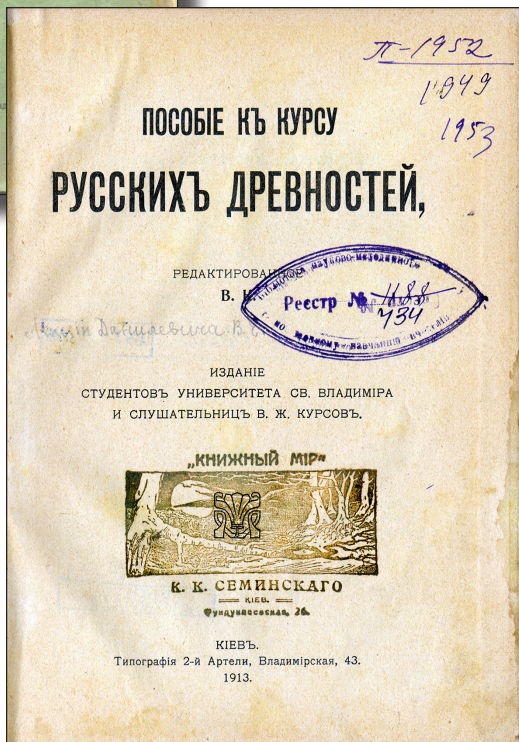
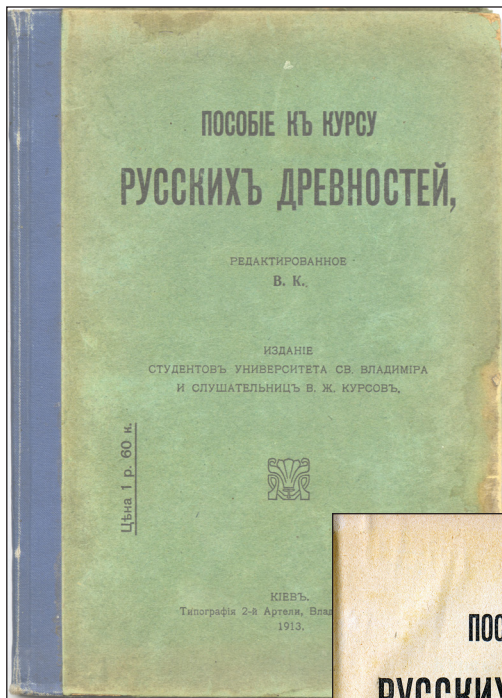
Лекціи, читанныя на
Вышихъ Женскихъ Курсахъ
въ весеннемъ полугодіи 1907/8 г.

Г. КІЕВЪ

Изданіе слушательницъ.

1908 г.

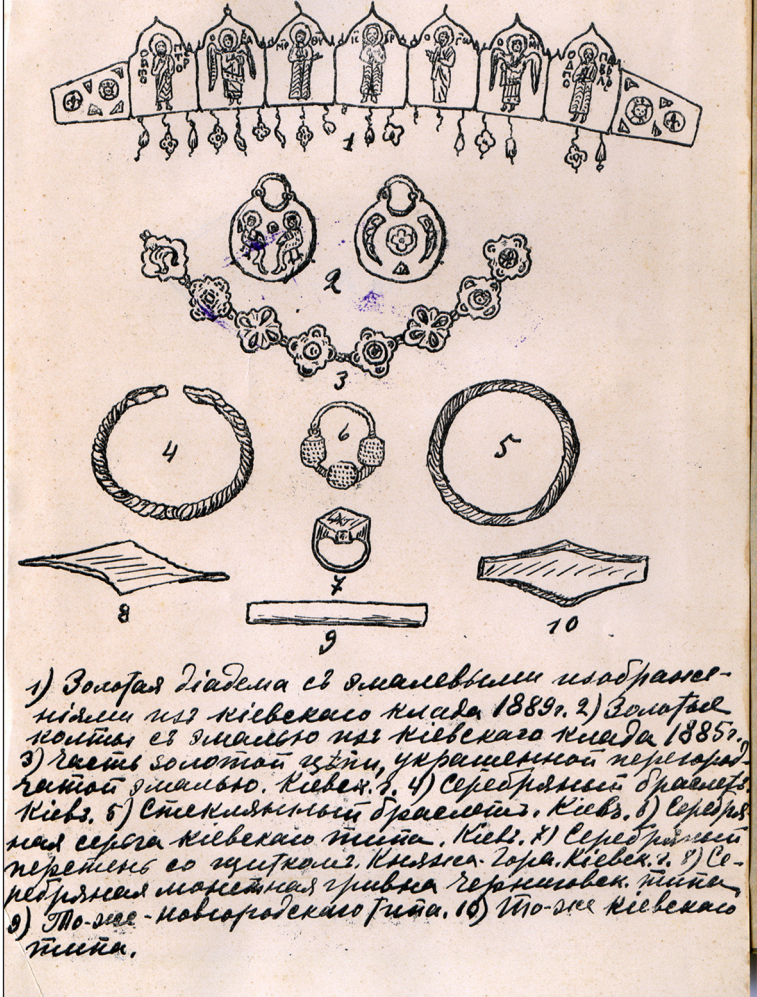
«Пособие к курсу русских древностей» . К., 1913

VII.
Славянская эпоха.

1, 2, 3, 4, 5) Високая кельза - Киев, Полтава, Московск., Чернигов, Петербург. 2, 2, 6) Ожерелье с привесками и ленточками. Сарк. гуд. 7) Горноста-вай головной венец. Чернин. гуд. 8) Шельман. наконечники стрел. Киев. гуд. 9) Шельман. меч. Киев. 11 и 13) Шельман. сосуды. Киев. гуд. 12) Шельман. амфора, Киев. гуд. 10) Шельман. боевой топорик.

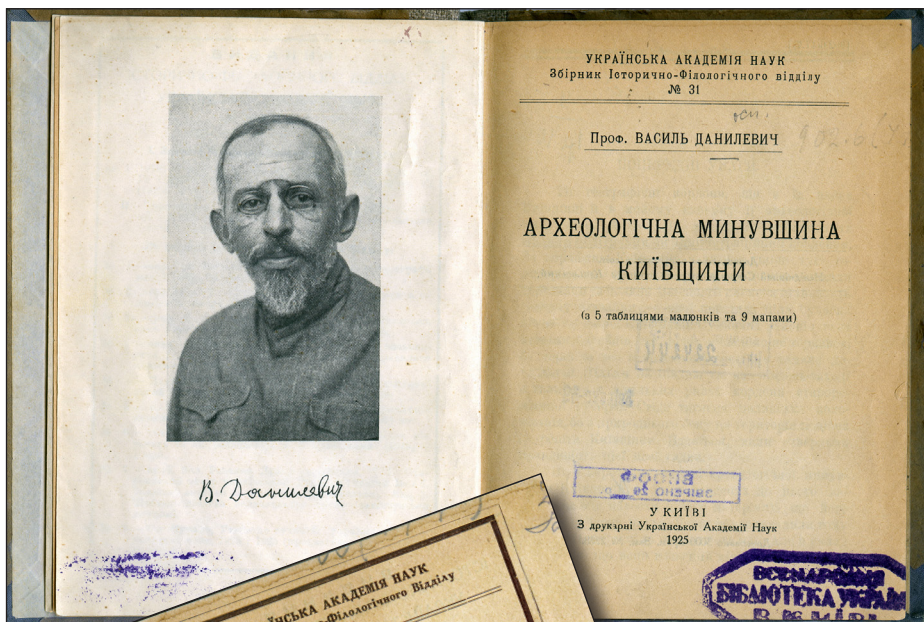
Великокняжеский періодъ

204

- 1) Золотая діадема съ эмальовыми изображеніями надъ киевскаго князя 1889г. 2) Золотая нить съ эмалью надъ киевскаго князя 1885г.
- 3) Золотыя соломовыя шпильки, украшенныя перламутровою эмалью. Киев. 4) Серебряный браслетъ Киев. 5) Стальныи браслетъ. Киев. 6) Серебряный перстень со шпиркою, князя Зора. Киев. 7) Серебряный массивный шпилька германск. типа. 8) Серебряный перстень новгородскаго типа. 9) Шпилька киевскаго типа.
- 10) Шпилька киевскаго типа.

Зразки археологічних артефактів. Ілюстрації до «Пособія»

205

Монографія «Археологічна минавшина Київщини». К., 1925

Зразки археологічних артефактів. Ілюстрації до монографії
«Археологічна минувшина Київщини»

91111-302.01 (100)
218

Проф. В. ДАНИЛЕВИЧ

~~Государственный Областной Инспектор
Охраны Памятников Культуры~~

~~Ин. № 207~~

кух
на добри спосіб
автор
21. IX. 31/

902.6
Д18

ПРОФЕСОР В. Б. АНТОНОВИЧ

ТА

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ

І. Н. О.

33091

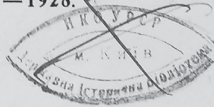
Інв. № 72277R

33091

КД Главна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

7231

КИЇВ—1928.

Могила Василя Данилевича
на Лук'янівському цвинтарі

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аделунг Ф.П. 67
Алферов А.М. 68
Андрієвський О.О. 30
Антипович К.Є. 156
Антонович В.Б. 10, 11, 13, 16, 17, 20–31, 36, 38, 39, 48, 57,
61, 64, 71, 72, 75–77, 89, 99–105, 125, 126, 128, 133, 143,
145, 148–151, 159, 168–171, 173, 174
Антоновичева К. *див.* Мельник-Антонович К.М.
Ардашев П. 83
Аристотель 109
Арсеньєв А. 53
Ахмад, татарський відкупщик 77
- Багалій Д.І.** 15, 17, 23, 26, 27, 29, 32, 41, 47, 50, 52, 55, 67,
71, 77, 122–124, 128, 150, 169
Байєр 86, 110
Баранович О.І. 129, 130, 156
Барвінський 78
Барсов 159
Батий 77, 78
Бауер Отто 113
Бебель 113
Безбородько, канцлер 91
Берлянт 154

- Білий В.В. 151
Білокінь С. 157, 161
Біляшівський М.Ф. 23, 31, 66, 125, 126, 133, 144, 148, 163
Богословський М. 143
Бодянський 87
Болсуновський К.В. 96
Бубнов М.М. 73, 81, 82, 83, 143, 145
Будков 86
Булавін К.П., один із керівників козацького повстання на
Дону 76
- Валіцький А.Й.** 68
Василенко М.П. 75, 126, 128, 143, 145, 146, 163
Величко Самійло 91
Верба І.В. 93, 166
Веселовський М.І. 66
Веселовський С. 82
Веске 133
Виговський І. 9
Владимирський-Буданов М.Ф. 20, 78
Воблий К.Г. 157
Вовк Хв. 23, 134
Володимир Святославович, великий князь київський, князь
новгородський. Хреститель Русі 87, 89
Вольтер 133
Вязігін 141
- Георгій, брат В.Ю. Данилевича 21
Гермайзе О.Ю. 129, 160
Геродот 134
Гіппократ 109

Гирич І. 73
Гладкий І. 53
Глушко С. 129
Голіцин, князь 49
Головін Ф.О., російський політик, один з найближчих
сподвижників Петра І 76
Голубєв С. 143
Голубинський Є. 87
Голубовська Н.П. 92
Голубовський П.В. 17, 25, 32, 73, 87, 149
Гомоляко А.О. 13, 166
Гонта Іван, один з очільників Коліївщини 102
Городцов В.О. 96, 143
Грабовський М. 25
Грушевська К.М. 130
Грушевський М.С. 15–17, 19, 25–27, 29, 31, 32, 71–73, 75–
78, 80, 120, 128–130, 145, 146, 150, 156, 157, 159–161,
163, 171, 174
Грушевський О.(іноді Ол.)С. 17, 40, 124, 129, 146

Дашкевич М.П. 24, 149
Дашкевич Я. 73
Девільє М.А. 16, 70, 75, 166
Денисенко В.І. 151
Денисов 141
Добровольський А.П. 96, 145
Долгорукий Ю.В., князь 76
Довнар-Запольський М.В. 17, 24, 26, 55, 71, 73, 80–83, 92,
94, 104, 143, 149
Догель М.І. 97
Дорошенко Д.І. 17, 24, 26, 35, 94, 103

Енгельс 113

Ернст Ф.Л. 126, 151, 163

Єгоров 133

Єфименкова О. 104

Єфремов С.О. 122, 130, 147

Жекуліна А.В. 83

Жеребцов С.Д. 54

Житецький Г.П. 122

Житецький П.Г. 102, 150, 151

Завитневич В.З. 61, 143

Залізник 102

Зарецький І.А. 60

Заруба В. 127

Зінов'єв 158

212

Іван IV (Грозний), великий князь московський, перший
московський цар з 1547 р. 78

Іванець Г.А. 125

Іванишев М.Д. 20, 25, 26, 148

Іванов П. 17

Іконников Б.Я. 92

Іконніков В.С. 37, 40, 47, 80, 145, 148,

Іловайський Д. 35

Калакура Я. 23

Калинович 161

Каманін І.М. 30, 145

Каменєв 158

Каразін В.Н. 55, 56, 67
Карамзін М.М. 86
Карл XII, король Шведської імперії та протектор
Гетьманської України 76
Карський 133
Кассін 153
Катков 141
Каутський К. 114
Квітка І. 15
Кирпичников О.І. 68
Кіян О.І. 14, 24, 27, 28, 166
Клименко П.В. 129, 130
Ключевський В.О. 22, 51, 86, 110
Козловська В.Є. 57, 93, 96–98, 126, 132, 144, 147, 151, 162,
163
Козловський Б.С. 96
Козловський І. 108
Козубовський Ф.А. 151, 152
Кондратьєв Г. 15
Кониський 151
Кордт В.О. 122, 156
Коробка М. 87
Корсаков 77
Костомаров М.І. 9, 23–25, 50, 72, 86, 104–107, 150, 159
Котляревський І.П. 68
Кравченко І.І. 130
Кримський А.Ю. 122, 130, 133, 136, 163
Крупницький Б. 94
Кубійович В. 162
Кулаковський Ю.А. 61
Курінний П. 23, 30, 126, 132

- Лавровський 87
Лазаревський 78, 79
Лаппо-Данилевський О.С. 22
Лассаль 115
Ленін В.І. 137
Леон-і-Гама Антоніо де 133
Леонтович Ф.І. 20
Линниченко (Лінниченко) І. 17, 29, 32, 36,
Липківський В. 123
Ліницький 148
Лобода А. 143, 146
Ломоносов 86, 109
Лясковська 45
Ляскоронський В.Г. 17, 57, 64
Людмила, сестра В Ю. Данилевича 21
Лучицький І. 83
- М**
Мазепа І. 9, 76
Макаренко М.О. 126, 161
Максимович Г.А. 80
Максимович М.О. 24, 25, 27, 77, 87, 105
Марковський М.М. 130
Маркс К. 115
Марчевська 45
Маслійчук В.Л. 14, 15, 166
Маслов С.І. 48, 146
Мельник К. *див.* Мельник-Антонович К.М.
Мельник-Антонович К.М. (Антонович-Мельник К.) 30, 60,
61, 64, 132, 145
Меньшова Н.Д. *див.* Полонська-Василенко Н.Д.
Микола І, російський імператор (1825–1855) 115

Михальченко С.І. 13, 14, 22, 26, 27, 119, 166
Міллер Г.Ф., німецький і російський історик 86, 110
Міллер Д.П., український історик, краєзнавець,
белетрист 50
Мілюков П. 22, 77, 133
Міщук Г. 166
Міяківський В. 126
Могила П. 9
Молчановський Н. 17
Морозов Д.О. 24
Мякотін В.О. 107

Оболенська Д. 43
Оглоблин О. 24, 128, 161
Окиншевич Л.О. 130
Олександр II, російський імператор (1855–1881) 56
Олексій Михайлович 53, 111
Орлова З. 96
Осипов [И.П.] 67

Павлуцький Г.Г. 17, 64, 143
Падалка Л.В. 64, 78
Перетц В. 145
Петро I, Государ, Цар і Великий князь всієї Русі 78, 111
Петров М. 143, 145
Пічета В.І. 24, 26, 104
Платонов С. 81
Плема С.А. 17, 117, 166
Погодін 86, 159
Покровський М.М. 110, 146, 161
Полонська-Василенко Н.Д. 83, 92, 93, 94, 96, 143, 144, 160,
162

Попов О.С. 160
Потебня О.О. 68
Похилевич 31
Пристайко В. 120
Пріцак О. 27

Раєвський 138
Рєдін Є.К. 68
Рожков 110
Ролле Ю. 104
Рубан 91
Румянцев О.І., граф, генерал-аншеф, російський дипломат і
восначальник, правитель Малоросії (1738–1740) 49

216

Савва В.І. 41, 47, 74
Савченко Ф.Я. 130
Самойлович Іван, гетьман Війська Запорозького 76
Самовидець, очевидець подій, автор козацького літопису
періоду Хмельниччини і Руїни в Україні 91
Самоквасов Д.Я. 61, 104
Селін О.І. 148
Сен-Симон 115
Сергеєвич В.І. 87, 111

Синявський А. 143
Сірко І. 15
Сіцінський Ю. 143
Скоропадський П. 121, 142, 160
Скрипник М. 147
Слабченко М. 128
Смирнов О.С. 58

Смирнов П.П. 24, 96
Соболевський О.І. 133, 134, 159
Соловійов 87, 110
Сонні А.І. 96, 97
Спицин О.А. 93, 94, 134, 159
Срезневський І.І. 50, 87
Старицька М. 123
Старицька-Черняхівська Л. 123
Сташевський Є. 80, 81, 82, 108, 118, 170, 171
Стебницький П.Я. 122
Стельмах С. 16, 29
Стороженко 78
Страбон 109
Страшкевич 31
Струве 137, 141
Сумцов М.Ф. 66, 68

217

Татішев В.М. 86, 109, 146
Тихий М. 55, 56
Ткаченко М.М. 130, 151
Тойнбі А. 156
Толочко О.П. 82
Томашівський С. 26, 102, 103, 105
Тріфільєв 138, 141
Троцький 158
Трубчанінов С. 32, 108, 114, 153, 162
Тутківський П. 129

Уваров О.С., граф, російський археолог 57
Уварова П.С., графиня, українська і російська вчена,
історикиня 57, 59, 60, 63, 66

Філарет 81
Філевич І.П. 33–37, 39
Фішер 158
Флоринський Т. 145
Фундуклей 31
Фур'є 115

Халтурін С. 115
Харитоненко І.П. 60
Хвойка В.В. 64, 93, 96
Хмельницький Б. 9, 78, 91, 105, 111
Хоткевич Г. 136
Хрушов 149

218 **Цитович М.** 83

Чишко В.С. 8
Чудний М.Г. 136

Шаманасв А.В. 64
Шараївський Н. 123
Шахматов 159
Шевченко Т. 116, 132, 151
Шевченко Ф.П. 11
Шлецер 87
Штерн Е.Р. фон 64
Шульгін А.С. 151
Шульгін Я. 16
Шульц Г.Ф. 46

Шербаківський Д. 126
Шербина В.І. 16, 30, 129
Шербина Ф. А. 106, 108
Щоголев С.Н. 102

Юркова О. 16, 128, 162, 166

Яблоновський О. 78, 104
Ягич І. 36
Яковлев В. 87
Яроцький 148
Яснопольський Л.М. 157

Наукове видання

Шип Надія Андріївна

**Наукова еволюція Василя Данилевича
в часі та українському просторі
(кінець XIX – 30-ті роки XX століття)**

Монографія

Редактори

Н.М. Зубкова, Я.В. Кучмій

Науково-довідковий апарат

О.С. Боляк

Комп'ютерне верстання

О.С. Боляк

Підписано до друку 28.02.2023. Зам. №3.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 14,68.

Гарнітура: Cambria, Vera Humana 95.

Наклад 200 прим.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
03039. Київ-39, проспект Голосіївський, 3.